

В. І. Баранов, В. Г. Івакін, Р. А. Широухов

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД МОГИЛЬНИКА ОСТРІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ НАУКОВО-РЯТІВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 2017—2018 рр.). ЧАСТИНА ДРУГА

У продовженні статті, присвяченої поховальному обряду могильника Острів, розглянуто поховальний супроводжувальний інвентар із чоловічих поховань та окремі елементи поховальної практики, як індикатори світогляду громади, котра перебуває на певному етапі християнізації. Чоловічі поховальні комплекси в цілому мають набагато менше етновизначальних рис, ніж жіночі. Їхній інвентар скоріше вказує не на конкретну етнічну групу, а на певний регіон походження традиції — Скандобалтику та Північну Русь, а також — соціальну спрямованість на дружинну субкультуру. На це вказують наявність зброї, окремі типи фібул, деталі поясного набору, що мають чисельні аналогії саме на Півночі Європи й різко дисонують зі старожитностями Південної Русі. Водночас, проживання на кордоні зі степом призвело до появи у поховальній практиці окремих предметів, притаманних матеріальній культурі кочовиків.

Ключові слова: Давня Русь, Поросся, поховальна практика, супроводжувальний інвентар, християнізація.

Вступ. У жовтні 2017 р. співробітники Архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України (кер. Г. Ю. Івакін) на правому березі р. Рось у Рокитнянському р-ні Київської обл. виявили унікальний некрополь, попередньо датований у межах XI ст. Він займає велику надзаплавну терасу площею близько 65 га, яка відокремлена від іншої частини берега невеличким ярмом та поступово знижується в напрямку р. Рось. На протилежному березі, в заплаві, на відстані 500 м від могильника, розташоване давньоруське городище в урочищі Старі Сухоліси (рис. 1). У попередній статті ми опублікували першу частину нашої роботи, де розглянуто питання, пов'язані з особливостями поховального обряду (Баранов, Івакін, Широухов 2021).

У цьому номері представлена друга частина цієї статті, присвячена поховальному інвентарю, його хронологічним та типологічним особливостям. Логіка побудови дослідження змусила нас спочатку розглянути безінвентарні поховання (як такі, що займають доволі невеликий відсоток порівняно з усіма іншими), а також — елементи поховальних конструкцій (цвяхи, що скріплювали домовини) та супроводжувальні предмети (хрестик, відра), які, на нашу думку, можуть бути пов'язані з належністю померлих до християн. Решта статті присвячена аналізу категорій знахідок, характерних для чоловічих поховань могильника Острів. Інвентар жіночих поховань, через великий об'єм аналітичного матеріалу, буде розглянуто окремо в наступній роботі.

Безінвентарні поховання. В результаті археологічних науково-рятівних досліджень 2017—2018 рр. на території могильника досліджено близько 1100 м² та виявлено 53 поховальних комплекси різного ступеня збереженості (рис. 2, 3; Baranov, Ivakin 2019; Баранов, Івакін 2020; Капустін та ін. 2020, с. 242; Івакін, Баранов 2020а; Івакін та ін. 2020; 2020b; Баранов, Івакін, Широухов 2021, с. 279). Через різні причини, 15 із них (28,3 % від загальної кількості поховань) були зруйновані повністю, ще у 14 випадках (26,4 %) *in situ* залишилися лише окремі кістки. При цьому, лише в 11 поховальних комплексах (20,75 %) був узагалі відсутній поховальний інвентар, що лише частково можна пояснити їх руйнацією. Дійсно, частина цих поховань (24, 25, 28, 43, 49 і 52) була зруйнована майже повністю і навіть окремі кістки, що були в них виявлені, знаходилися не в анатомічному порядку, тож відсутність у них речей можна пояснити повною руйнацією

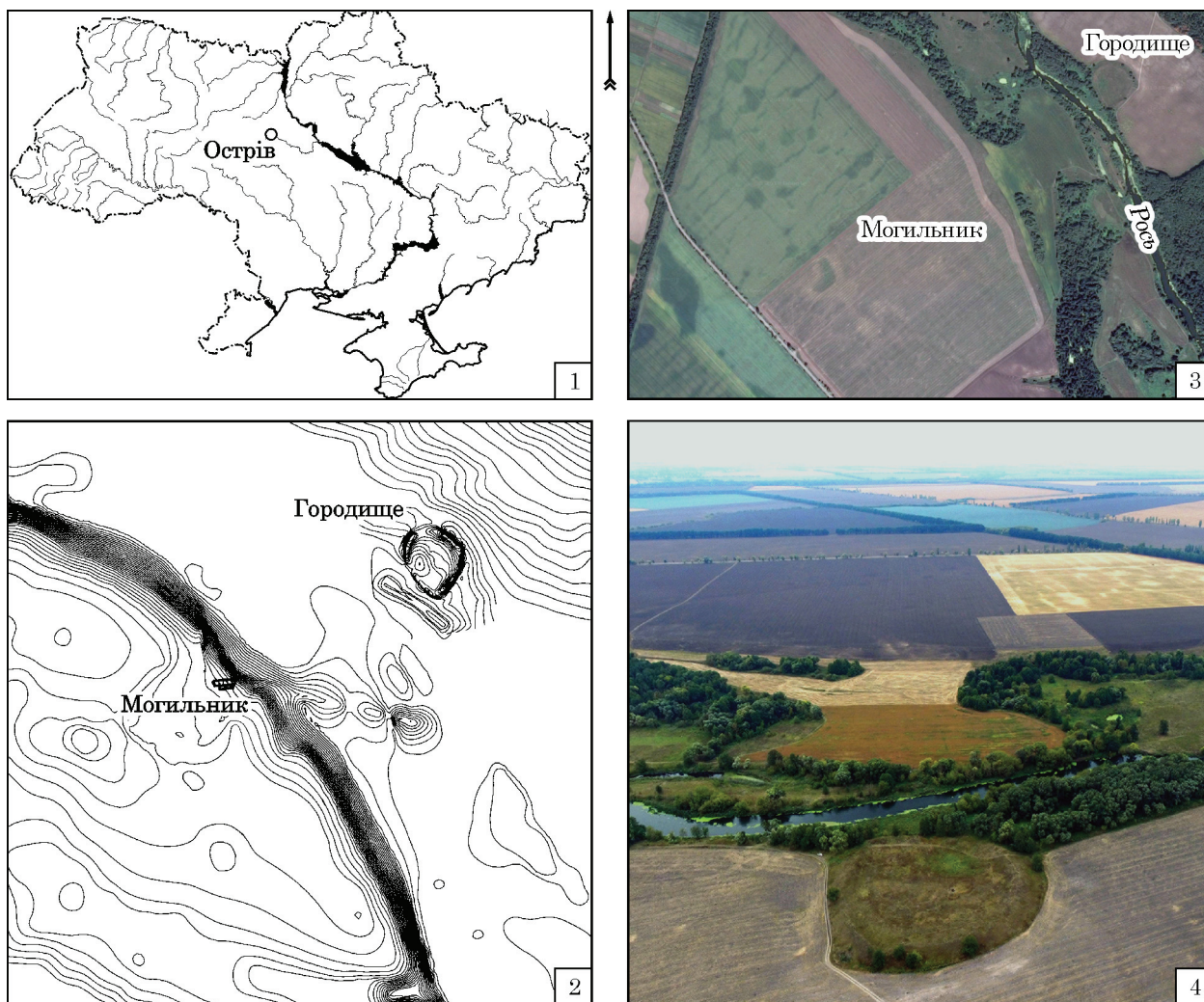

Рис. 1. Могильник Острів і городище в ур. Старі Сухоліси: 1 — на мапі України; 2 — топографічна зйомка к. і. н. О. Манігди; 3 — супутникове фото google; 4 — фото з квадрокоптера к. і. н. В. Гнери

(рис. 4). Інші ж поховальні комплекси (21, 32 та 39) були зруйновані лише частково, а в похованні 32 навіть збереглися дошки від труни (рис. 5). Поховання 44 і 48 взагалі виявилися майже непорушеними (рис. 4), тож відсутність в них речей можна пояснити не їх руйнацією, а низьким соціальним статусом або причетністю похованих до християн.

За інформацією О. Моці, 70 % від усіх досліджених в південно-руських землях поховальних комплексів не мали поховального інвентаря, що було, на його думку, безсумнівним впливом християнства (Моця 1993, с. 36). На Чернігівщині після введення християнства в більшості поховань інвентар відсутній (Моця 1987, с. 37). Таким чином, безінвентарні інгумації з західною орієнтацією (з сезонними відхиленнями) з певною долею обережності можна вважати християнськими. Наприклад, безінвентарне поховання 48 (жіноче 20—30 років) прорізало раніший об'єкт — слов'янську напівземлянку (для чого розібрали піч-кам'янку), а впритул до нього були розташовані ще два поховання — дитини 3—6 місяців (49) і чоловіка 20—

30 років (50). Вірогідно, усі три поховання склали єдиний поховальний комплекс або були здійснені одночасно, при цьому поховання 50 відрізнялося від двох інших великою кількістю виявлених речей — у ньому були виявлені: ланцетоподібне вістря списа, дві пряжки, одна з яких — бронзова ліроподібна, а друга — залізна кругла, інкрустована бронзовим дротом, бронзове лите кільце з замкнутими кінцями, а в ногах стояло дерев'яне відро з залізними оковками та залізною дужкою (рис. 4). Імовірно, у цьому випадку була похована ціла родина — чоловік, жінка та їх дитина, які пішли з життя одночасно або в короткий проміжок часу, можливо — внаслідок епідемії, і були поховані або в одному поховальному комплексі, або в могилах, розташованих поряд. Але чому тоді жінку поховали без речей? Це можна пояснити не соціальним, а релігійним аспектом — безінвентарність поховання 48 може свідчити про причетність похованої до християн. Похований поруч чоловік теж міг бути християнином, на що вказує наявність відра в його ногах (про що трохи нижче).

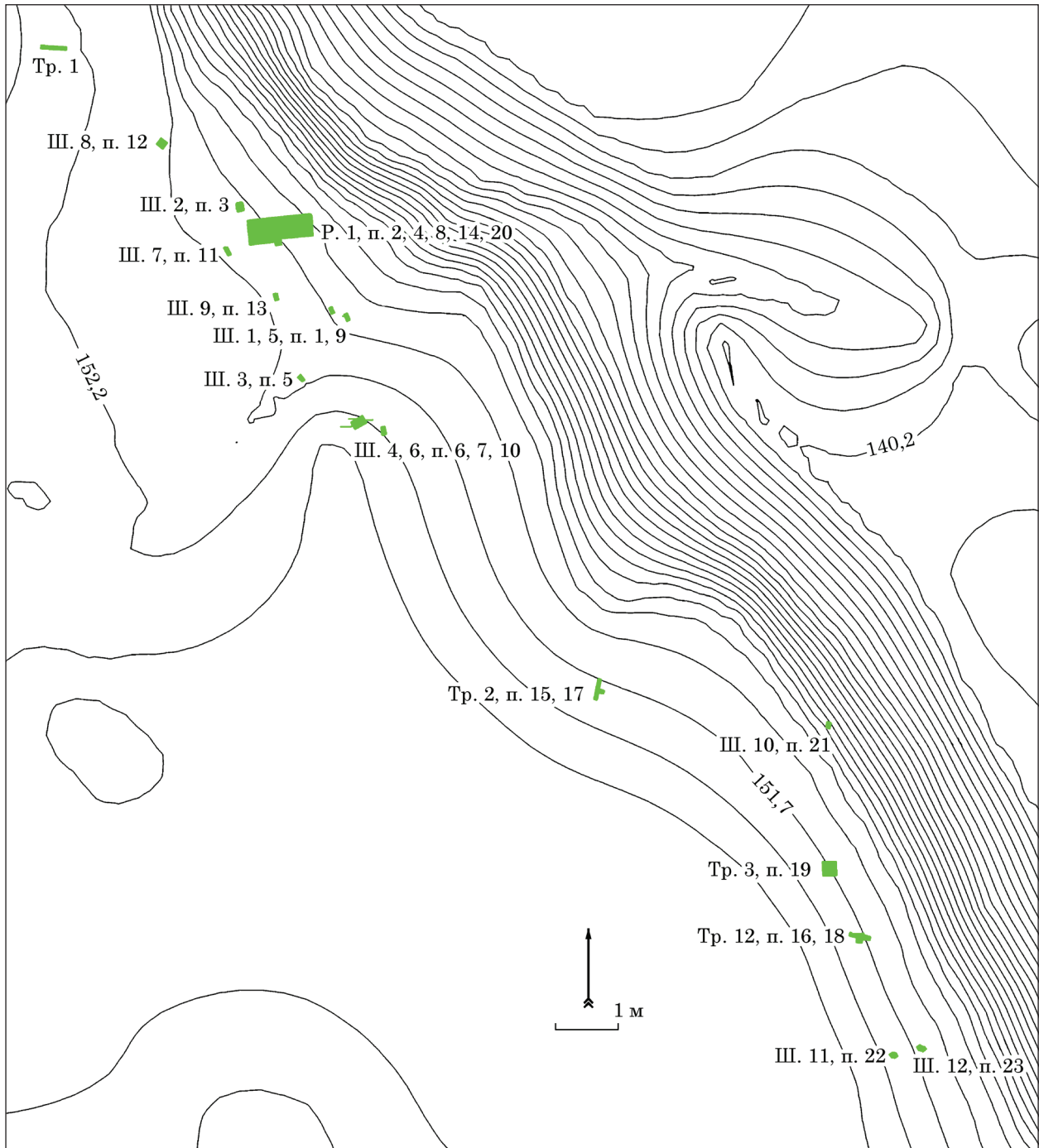

Рис. 2. Могильник Острів, розвідки 2017 р., ситуаційний план: Р. — розкоп, Тр. — траншея, Ш. — шурф, п. — номер поховання

Слід зауважити, що не всі безінвентарні поховання були християнськими, і навпаки — поховання з інвентарем не обов'язково були пов'язані з язичниками. Так, не зважаючи на християнські уявлення стосовно рівності всіх у потойбічному світі (і відповідно нівелювання ролі речей в процесі поховання), не існувало імперативної заборони на поховання з речами. В Польщі після прийняття християнства кількість предметів в похованні суттєво зростає (Kurasinski 2015, p. 137—138). Окремі предмети прийняли на себе нові функції, пов'язані з християнсь-

кою релігією і стали частиною т. зв. *arma Christi* (знарядь Страстей Господа — інструментів для боротьби з Сатаною) і вже в цій ролі були використані в поховальному обряді (Koperkiewicz 2005, s. 305—306, rys. 123; Krzyszowski 2014, s. 152; Kurasinski 2015, p. 164—165). Але принаймні з XII ст. на території Польщі спостережено чітку тенденцію до зниження кількості поховань із речами та збільшення безінвентарних (Kurasinski 2015, p. 137—138). Судячи з усього, аналогічні процеси відбувались і на території Русі. Церковний клір намагався викоренити

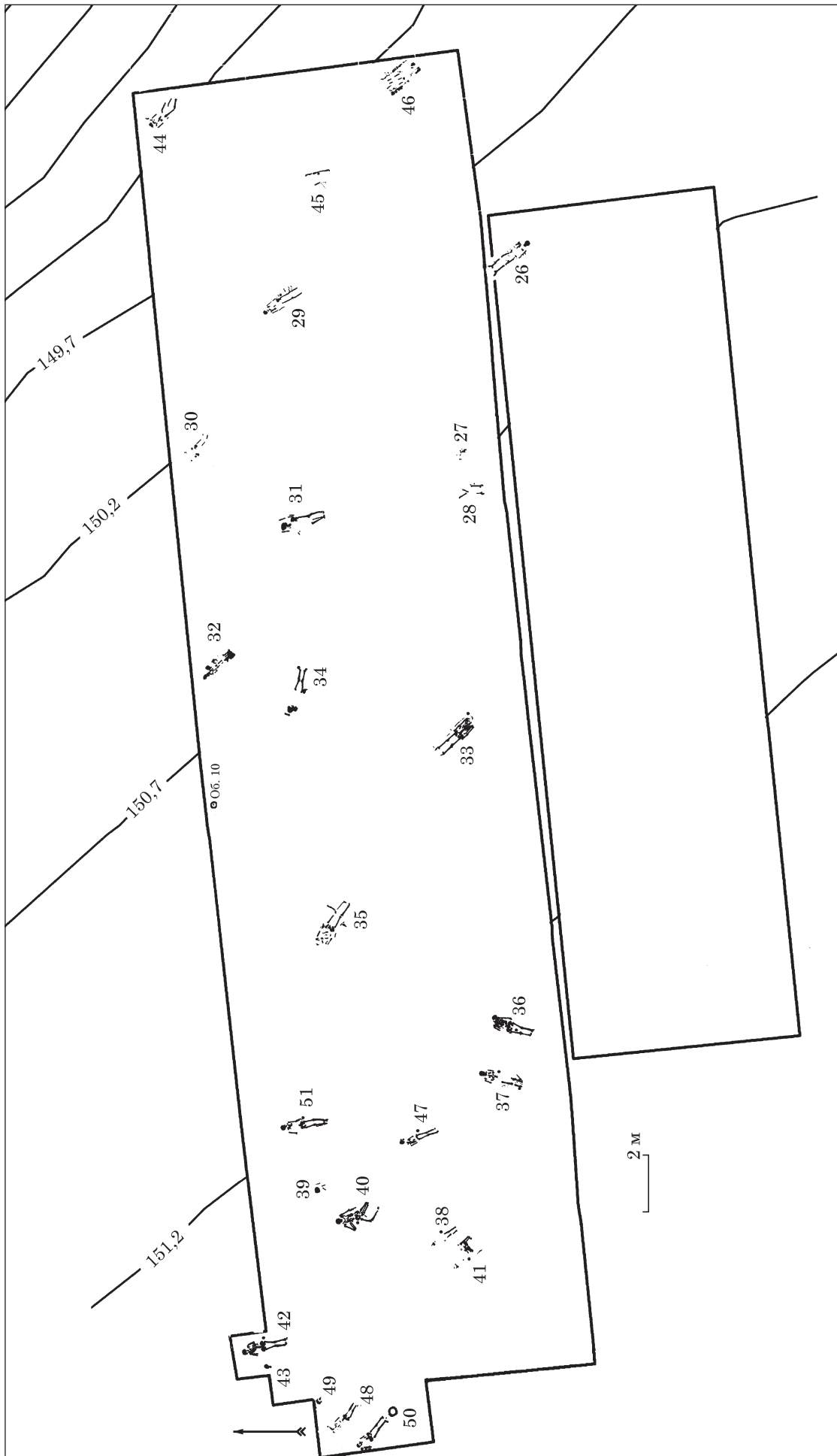

Рис. 3. Могильник Острів, розкоп 1, дослідження 2017—2018 рр., ситуаційний план

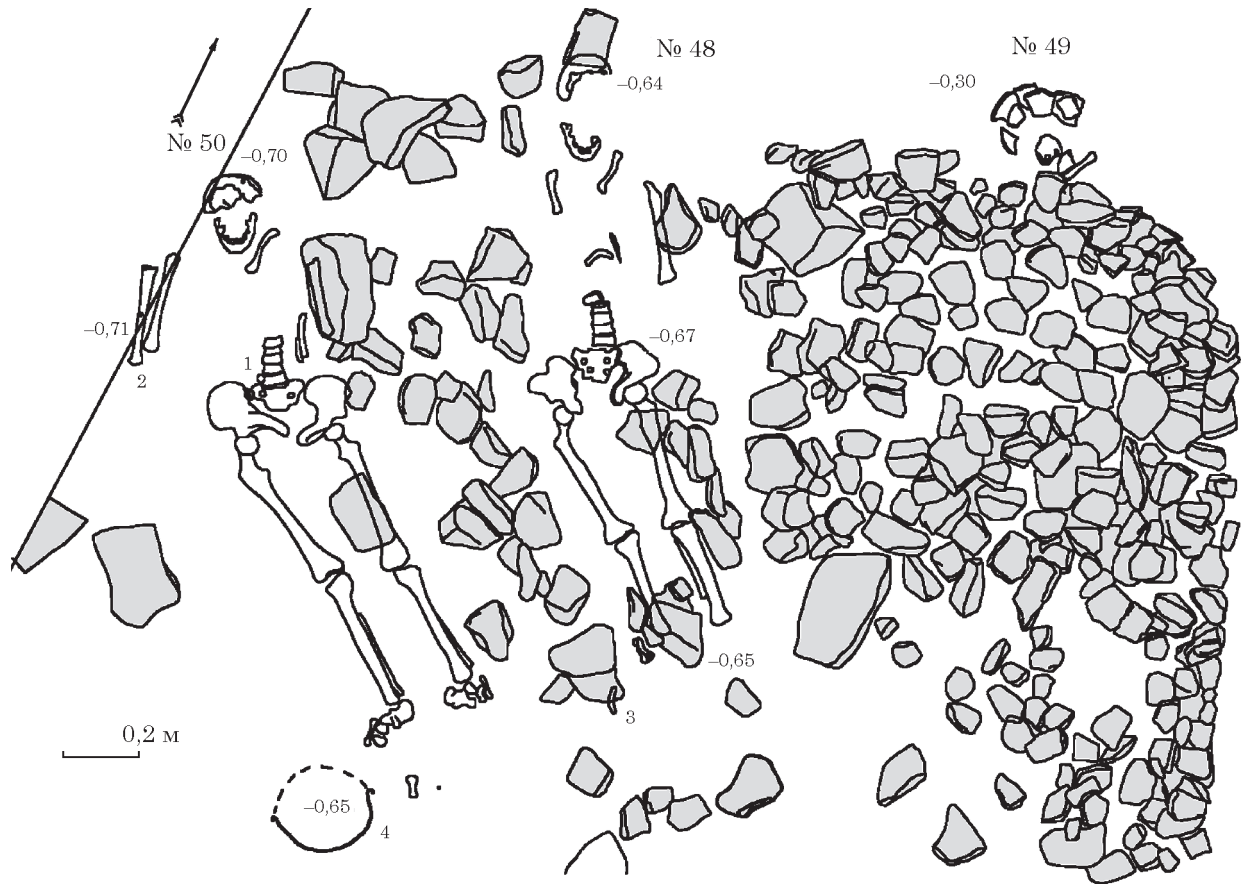

Рис. 4. Могильник Острів, поховання 48, 49 і 50: 1 — пряжка; 2 — спис; 3 — шпора; 4 — дужка відра (фото І. Зоценка)

насамперед обряд трупоспалення, прибрати поховальний інвентар, їжу та жертвоприношення (Моця 1987, с. 56).

Поховання з відрами. В ногах у похованого чоловіка (50) знаходився предмет, який теж

Рис. 5. Могильник Острів, поховання 32 (фото І. Зощенка)

можна пов'язати з його релігійним світоглядом, — залишки дерев'яного відра із залізними оковками й дужками (рис. 4). У 2017—2018 рр. подібні артефакти були виявлені в семи поховальних комплексах (6, 11, 12, 15 (17), 16, 19 і 50, загалом в 13,21 % досліджених поховань). Відро з поховання 15 (17) могло бути і в жіночому, і в ранішому чоловічому, перепохованому в ногах жінки. В інших випадках відра розташовували виключно в ногах покійних і виявлені і в чоловічих (3), і в жіночих (3) поховальних комплексах (рис. 4; 6).

Дужки всіх виявлених відер однотипні і виготовлені із кованиго вигнутого дроту квадратної або прямокутної форми 0,75—1,0 см у розрізі, який загинали в місці кріплення до петель (рис. 7). Такий тип дужок був широко розповсюджений у старожитностях Східної Європи X—XIII ст. (Каргер 1950, с. 88, 126, рис. 66; 90; Каргер 1958, с. 502, рис. 139; Ивакин 2005, с. 290, рис. 11; 18; Ивакин 2011, с. 26—27, рис. 36; Жукова, Степанова 2010, с. 127—128; рис. 75: 1; Чайка 2009, с. 52, рис. 33: 5; Arbman 1940, Taf. 206: 1; 208: 2a; 211; 212: 1—10; Arwidsson, Holmquist 1984, s. 238). Доволі виразно відрізняються між собою петлі, які за

своєю формою можна розділити на три типи. До першого можна зарахувати найпростіші петлі у вигляді кованиго зігнутого дроту, кінці якого широко розходяться на зовні (рис. 7: 2—4). До відра їх, вірогідно, кріпили за допомогою залізних обручів, що скріпляли дошки емкості (Зайкоўскі 2018, рис. 3: 4), або окремої скоби, які вставляли до спеціального отвору в ній (прямою аналогією є відро, виявлене в ході розкопок Ю. Ситого у Чернігівському передгородді (Черенько 2003, с. 108, мал. 3). Відро з аналогічною системою петель виявлене в кургані 74 Гньоздовського курганного могильника (Спицын 1905а, с. 30, 44—45, рис. 85) та у похованні 523 Бірки (Arbman 1943, S. 159—160, Abb. 109; Arwidsson, Holmquist 1984, s. 238). Такий тип петель, судячи за наявними на сьогодні матеріалами, є найпоширенішим на могильнику Острів.

Петлі другого типу складніші за формою й процесом виготовлення, але принципово повторюють ту саму схему кріплення до відра, що і петлі першого типу. Вони представлені тим самим кованим зігнутим дротом, кінці якого широко розходяться назовні, але скоби тут були виковані

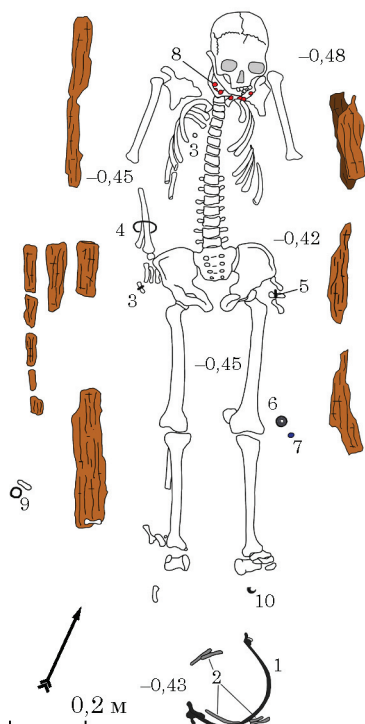

Рис. 6. Могильник Острів, поховання 12: 1 — залізна дужка відра; 2 — фрагменти окуття відра; 3 — бронзове кільце; 4 — браслет бронзовий; 5 — перстень бронзовий; 6 — прясло кам'яне; 7 — намисто; 8 — мушлі каури й намисто; 9 — підвіска бронзова; 10 — фрагмент бронзового кільця (фото к. і. н. Д. Бібікова)

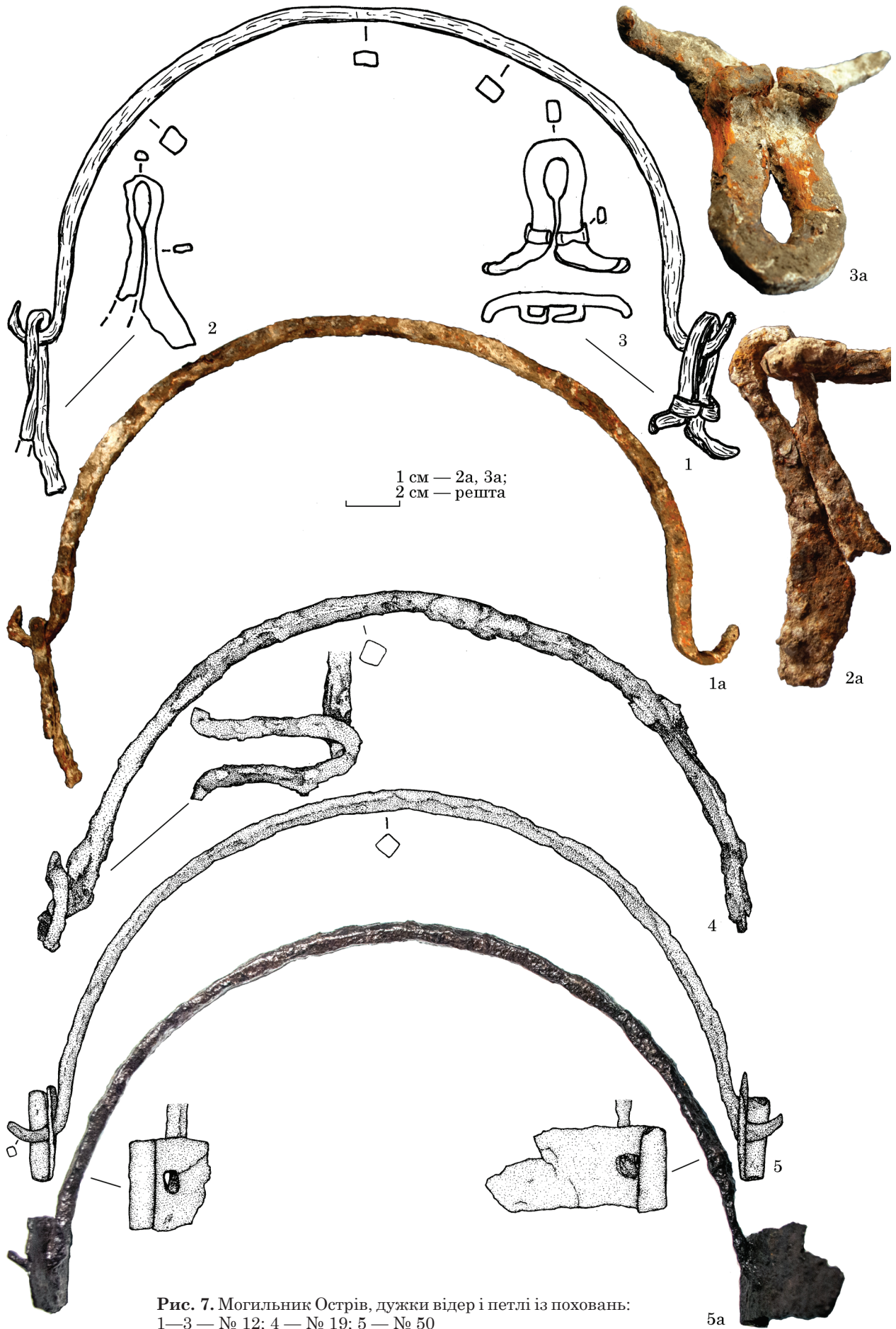

Рис. 7. Могильник Острів, дужки відер і петлі із поховань:
1—3 — № 12; 4 — № 19; 5 — № 50

одразу з петлею (рис. 7: 3). Знайдені вони лише в похованні 12 (рис. 6), причому на одній дужці зафіксовані петлі одразу двох типів. Можливо, спочатку відро мало петлі другого типу, але одна з петель була втрачена в процесі експлуатації і замінена на петлю першого типу, менш

надійну у використанні, але простішу у виробництві і зручнішу для ремонту.

Петлі третього типу представляють принципово інший спосіб кріплення дужки до відра. Їх виготовлено із широкої залізної пластини з отвором, в який вставляли дужку, а пластину прикріплювали до відра (рис. 7: 5). Вірогідно, пластину розташовували вертикально, і нижнім краєм заводили під обруч, що скріплював дошки відра (Arwidsson, Holmquist 1984, s. 238; Дучыц 1994, рис. 2: 3, 5; Krzyszowski 2014, rys. 11,2; Kurasinski 2015, fig. 3: a, j; Зайкоўскі 2018, рис. 2: 3, 5, 12; 3: 2, 3).

Як зазначалось вище, відра були виявлені і в чоловічих, і в жіночих поховальних комплексах — тобто, вони не мали чіткої гендерної приналежності. На нашу думку, їх наявність не можна пов'язувати і з соціальним статусом похованих — вони були виявлені і в похованнях з невеликою кількістю речей, і в заможніших. Наприклад, у чоловічому похованні 6 крім відра було виявлено лише сокиру та ніж (рис. 8), а в чоловічому похованні 11 — лише сокиру (рис. 9).

Аналогічна тенденція простежується і в жіночих похованнях. Так, у похованні 16, крім відра, були виявлені лише овруцьке пряслице та одновиткове кільце на пальці (рис. 10). У похованні 19, крім відра, трьох скляних намистин та пряслиця, було виявлено намисто з 17 мушель каури (рис. 11). Значно більше предметів було знайдено в похованні 12, де крім відра були виявлені намисто, що складалось 11 скляних намистин та 36 мушель каури, бронзовий витий браслет, кільця на пальцях і литі кільця на одягу (див. рис. 6). Наведені факти, як нам видається, свідчать про відсутність прямого зв'язку між соціальним статусом похованого та наявністю в поховальному комплексі відра. Вірогіднішим виглядає зв'язок між наявністю відра та часом здійснення поховання. На сьогоднішній день усі відра на могильнику Острів були виявлені в похованнях, датованих не раніше середини XI ст.

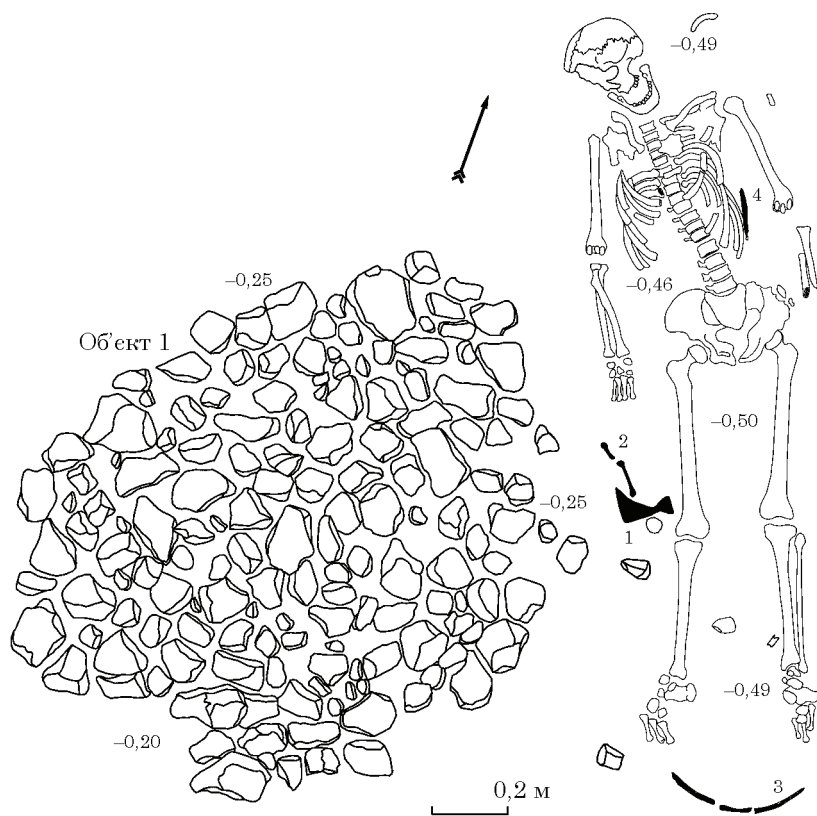

Рис. 8. Могильник Острів, поховання 6: 1 — сокира залізна; 2 — кістки тварин; 3 — фрагменти залізного окуття відра; 4 — ніж залізний (фото к. і. н. Д. Бібікова)

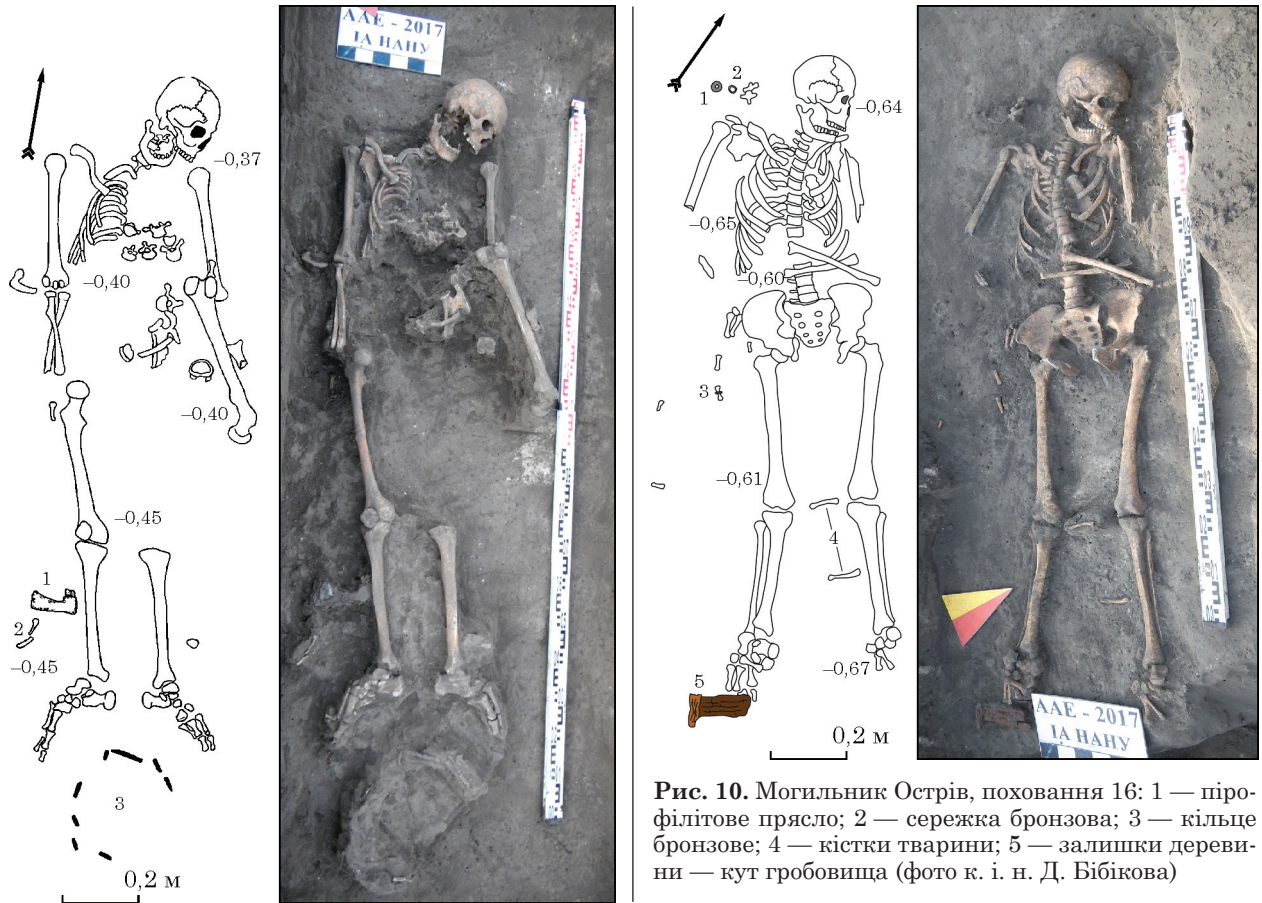

Рис. 9. Могильник Острів, поховання 11: 1 — сокира залізна; 2 — кістка тварини; 3 — фрагменти залізного окуття (малюнок і фото к. і. н. Д. Бібікова)

Рис. 10. Могильник Острів, поховання 16: 1 — пірофілітове прясло; 2 — сережка бронзова; 3 — кільце бронзове; 4 — кістки тварини; 5 — залишки деревини — кут гробовища (фото к. і. н. Д. Бібікова)

Рис. 11. Могильник Острів, поховання 19: 1 — залізна ручка відра; 2 — фрагменти окуття відра із залишками деревини; 3 — пірофілітове прясло; 4 — мушлі каури; 5 — намистини; 6 — дерев'яні залишки гробовища (фото к. і. н. Д. Бібікова)

Наявність відер в середньовічних похованнях європейських народів є своєрідним продовженням поховальної традиції варварських народів античної ойкумени починаючи з III—I ст. до н. е. (Zeman 1956; Becker 2006; Krzyszowski 2014, s. 151; Зайкоўскі 2018, с. 142—144). Відра відомі з некрополів пшеворської й вельбарської культур (Зайкоўскі 2018, с. 143), на території Франкського королівства меровінгського часу (Freeden 2018, s. 89—100), широко розповсюджені в англосаксонській поховальній традиції (Lee 2007, p. 72—86), виявлені в аварських похованнях Подунав'я (Szatmári 1980). Особливо широко традиція використання відер в поховальній обрядовості набула в старожитностях доби вікінгів у центральній, північній та Східній Європі. Відра відомі і в чоловічих, і в жіночих похованнях на території Чехії та Словаччини (Tosik 1971, s. 135—214, taf. XXXI: 28; XXXIV: 16; Tomková 2013, S. 44, Abb. 4) та Польщі (Kurasinski 2015, p. 142, 155; Krzyszowski 2014, s. 147). Особливого поширення набули відра в скандинавських похованнях. Лише в Бірці відомо 75 поховань з відрами (Arwidsson, Holmquist 1984, s. 237—240), але поширені такі поховання були по всьому ареалу скандинавського світу. В цілому, складається враження, що тут відра були більше притаманні для багатих комплексів (Brøndsted 1936, fig. 39; 63; 68; Janowski 2011, p. 261—262, fig. 7; Андрощук, Зоценко 2012, с. 88, 169, 219, рис. 53; 157; Каменецкая 1991, с. 137, 171, прил. II). Відомі поховання з відрами і на території Давньої Русі, але тут вони розташовані нерівномірно. Знахідки дерев'яних відер відомі на території сучасної Білорусі (Дучыц 1994, с. 49; Зайкоўскі 2018, с. 136) та українського Полісся (Русанова 1966, с. 29—32), в Київських могильниках (Каргер 1958, с. 175—206; Максимов, Орлов 1982, с. 64, рис. 4; Андрощук, Зоценко 2008, с. 62, 82, 88; Ивакин 2011, с. 27). Поховання з відрами зафіксовані і в інших місцях Русі, але пов'язані переважно зі скандинавськими камерними похованнями X — першої половини XI ст. (Рыбаков 1949, с. 42; Каменецкая 1991, с. 173, прил. II; Андрощук, Зоценко 2012, с. 169, 203, 287; Liwoch, Muller-Wille 2012, p. 423—429, fig. 3: 7; Яковлева 2016, с. 65, рис. 78), але далі, на територіях, не пов'язаних зі скандинавськими дружинами, не трапляються. Так само відра відсутні й у давньоруських похованнях другої половини XI ст. Слід підкреслити майже повну відсутність відер у поховальній практиці західних балтів. Вони тут виявлені в комплексах, що також пов'язані зі Скандинавськими мігрантами або з їх безпосереднім впливом, наприклад в скандинавських похованнях могильника Кауп (Віскяутен) та в багатому кремаційному похованні 16 могильника Клінцовка 1 (Ізеркапініс) (Mühlen 1975, S. 144, Taf. 34; 38; 41; Кулаков 1999, с. 222; 2012, рис. 10). В цілому, складається враження, що в Центральній, Східній

та Північній Європі існувало дві незалежні одна від одної традиції використання відер у поховальній практиці. Перша була пов'язана зі Скандинавським впливом на ці землі (відра тут трапляються переважно у заможніших похованнях), друга — слов'янська, — розповсюджена переважно в Центральній та Східній Європі.

Не менш складним є питання, для чого саме відра використовували в похованнях. Як правило, дослідники розглядають можливість їх використання для якоїсь сипучої або рідкої їжі та питва — каші, молока, меду, пива, вина тощо (Рыбаков 1949, с. 42; Ивакин 2011, с. 27; Kurasinski 2015, p. 152—153, 160—161). У похованні 161 некрополя Познань-Срудка (Польща) у відрі була виявлена нижня щелепа свині (Kurasinski 2015, p. 152). У трьох похованнях некрополя Совінки (Польща) у відрах хімічними аналізами виявлено залишки тваринного походження (Krzyszowski 2014, s. 145), скоріше за все — супу / м'ясного бульйону. Хімічні аналізи залишків змісту відер в більшості поховань некрополя Совінки виявили, що вони могли містити воду, або взагалі бути порожніми (Krzyszowski 2014, s. 140), а в одному випадку виявили залишки злаків або олійних рослин (Krzyszowski 2014, s. 149). На думку М. Джика, порожні відра могли класти у могилу для використання покійними як посуду (Dzik 2006, s. 89). Але наявність відер у поховальному комплексі не обов'язково була пов'язана з язичницькими уявленнями про забезпечення померлого необхідним у потойбічному світі. Окремі дослідники пов'язують наявність відра в похованні з новою християнською ідеологією (Krzyszowski 2014, s. 140; Kurasinski 2015, p. 164—165). У цьому контексті відро, можливо, було частиною т. зв. *arma Cristi*, разом зі списом, цвяхами та терновим вінцем, а також могло бути використане для омивання покійного (Koperkiewicz 2005, s. 305—306, rys. 123). Оригінальну трактовку семантики відер у похованнях запропонував білоруський дослідник Е. Зайковський, який пов'язує відра зі шлюбно-сексуальною символікою та обрядом вінчання померлих (Зайкоўскі 2018, с. 146—148). На нашу думку, така трактовка виглядає дещо необґрунтованою та не підкріплена конкретним археологічним матеріалом. У східноєвропейських комплексах відра відомі і в одиночних жіночих та чоловічих, і в парних похованнях, в окремих випадках відомо навіть по декілька відер (Рыбаков 1949, с. 42).

Враховуючи те, що відра були відсутні в найраніших похованнях могильника (датованих першою половиною XI ст.), можна припустити, що традиція їх використання у населення, що залишило могильник Острів, з'явилась уже на теренах Поросся. Вище ми зауважили, що після християнізації, наявність відра в похованні на території Польщі набуло нового значення.

Вірогідно, що саме з процесами прийняття християнства і слід пов'язувати інфільтрацію нового елемента в поховальну практику населення, що залишило могильник Острів. У цьому відношенні цікавим виглядає той факт, що поляки були переселені Ярославом у Поросся в 1031 р. після походу на Червенські гради і фактично займали сусідні до могильника Острів землі (Повість... 1950, с. 101; Полное... 1923, с. 136). Відзначимо, що польські мігранти у Пороссі відомі не лише завдяки письмовим джерелам, але й археологічним (Кучера, Іванченко 1987, с. 70—71, рис. 3: 44—51).

Поховання в домовинах скріплені залізними цвяхами. З християнським світоглядом похованих можна пов'язати і деякі елементи поховальних конструкцій, зафіксовані на могильнику Острів. Насамперед мова йде про поховальні комплекси, в яких були виявлені цвяхи, які скріплювали домовину (4, 9 і 10), причому в 9 і 10 похованнях жодного поховального інвентаря зафіксовано не було. Зазвичай, для синхронних комплексів, знайдених на території Скандобалтського регіону, використання цвяхів пов'язане із впливом християнства (Gräslund 1980, р. 43). Це твердження, може бути актуальним і для Середнього Подніпров'я. Ю. Лесман пов'язує появу і використання цвяхів у Давній Русі зі скандинавським впливом під час формування давньоруської культури (Лесман 2014, с. 47—48), однак ситуація із розповсюдженням цієї категорії артефактів нам здається складнішою. Слід зазначити, що в технічному відношенні скріпляти домовину за допомогою цвяхів було не обов'язково — на Києво-подільських кладовищах і в Жовнинському некрополі на Сулі дошки на кутах скріпляли за допомогою пазів (Моця 1987, с. 19; Сагайдак 1988, с. 129—131), а саме залізо, з якого цвяхи були зроблені, було доволі цінним ресурсом. Вірогідно, цвяхи могли бути з різних причин пов'язані з християнською релігією — і не лише тому, що їх використовували під час розп'яття Христа, але й тому, що вони входили до складу *arma Christi* (Koperkiewicz 2005, s. 305) і саме з поширенням нової релігії на території Русі могло бути пов'язане їх поширення, принаймні в поховальній практиці.

Хрестик «скандинавського типу». Безперечно християнським можна вважати майже повністю зруйноване дитяче (вірогідно — хлопчик 2—3 років) поховання 27, від якого залишилось буквально кілька кісток — фрагментів черепа, зубів та ребр. Тут, поряд з мушлею каури, фрагментом скляної намистини, свинцевої підвіски та пірофілітового прясляця (про них — трохи нижче, при описі інвентаря жіночих поховань) був виявлений однобічний мідний хрестик скандинавського типу з раменами, які мають фігурні трійчасті кінці, що розширюються, та ромби в центрі середохрестя, всередину яких вписано коло (рис. 12). Кути

Рис. 12. Могильник Острів, поховання 27 — хрестик скандинавського типу

ромбів витягнуті вдовж променів хреста та мають перехвати, що виділяють середохрестя. Тильна сторона пласка. Розміри хреста разом із вушком — $3,28 \times 2,58$ см. Майже ідентичні за формою та орнаментатією хрести були виявлені в шарі рубежу XI—XII ст. поселення Ходосівка-Рославське під Києвом (Готун, Казімір 2010, рис. 2: 5), в шарі XII ст. городища Даугмале в районі Риги, Латвія (Mugurēvičs 1974, s. 223, att. 1: 32), в культурних нашаруваннях поселення Шекшово 2 та Клочково 2 в Іванівській обл. Росії та Суздаля (Несмиян, Несмиян 2012, с. 107, рис. 3: 3; Макаров, Зайцева 2020, с. 358, рис. 7: 4, 5). Вірогідно, подібні хрести можна датувати в межах останньої чверті XI — першої чверті XII ст. На думку Е. Мугуревича, висловлену на підставі даних спектрального аналізу, хрест із Даугмале був виготовлений на території Латвії (Mugurēvičs 1974, s. 223). О. Чуракова зарахувала подібні хрести до групи III хрестів скандинавського типу. На її думку вони з'явилися в XI ст., набули широкого розповсюдження в XII ст. і продовжили існувати навіть у XIII ст. (Чуракова 2017, с. 164—165). Цікаво, що практично в усіх випадках такі хрестики знайдені в складі багатокомпонентного намиста і включено в жіночих похованнях. Ймовірно, намисто з хрестом, виявлене в похованні 27 — хлопчика 2—3 років, було поховальним даром, можливо — матері або іншої родички.

Хрестики з рельєфним орнаментом, обов'язковим елементом якого є три диски на кінцях

рамен, що розширюються, добре відомі в старожитностях Східної та Північної Європи середньовічного часу — на Русі, в Скандинавії та землях Південно-Східного узбережжя Балтійського моря. Вони трапляються в поховальних комплексах, у тому числі — дружинного кола (Боровський, Калюк 1993, с. 10, рис. 5; Staecker 1999, р. 110—115; Мусин 2002, с. 179—180; Ивакин 2005, с. 287—304, рис. 8: 20, 21; Ливох 2010, с. 489), у скарбах (Корзухина 1954, табл. XXVI: 1; Путь... 1996, № 171) і в культурних нашаруваннях міст (Мугуревич 1965, с. 65, табл. IX: 1—4; Mugarēvičs 1974, s. 223, att. 1: 31—37; Салмина, Салмин 2008, с. 29—51; Готун, Казімір 2010, рис. 2: 5; Яковлева, Салмина, Королева 2012, с. 155; Тарабардина 2014, с. 238—241; Покровская, Степанов, Сингх 2017, с. 469—470; Макаров, Зайцева 2020, с. 348). Єдина відома на сьогоднішній день форма для виготовлення подібних хрестів була виявлена в Києві, датована другою половиною XI ст. (Зоценко, Ієвлев 2010, с. 371). Уперше хрести «скандинавського типу» виділив А. Спіцин, який припустив їхнє скандинавське походження і розглядав як речі скандинавського імпорту на Русі (Спицын 1905b, с. 117). М. Фехнер проаналізувала знахідки хрестів скандинавського типу з території Давньої Русі (73 знахідки на 1968 р.) та виділила декілька варіантів за декором на лицевій поверхні. Дослідниця вважала, що місце їх виробництва треба шукати в межах Північно-Західної та Північно-Східної Русі, Північної Європи та Південно-Східної Балтії (Фехнер 1968, с. 214). Е. Мугуревич зібрав інформацію про знахідки подібних хрестів на території Латвії (12 екземплярів). На його думку, частина з них могла не лише бути ввезеною з території Руської держави, але й виготовлятися на місці, в Латвії (Mugarēvičs 1974, s. 223, att. 1: 31—37). Й. Стеккер проаналізував знахідки хрестоподібних підвісок на території Скандинавії та Русі та розділив їх на варіанти за декором і розмірами. Великі за розміром хрести, на думку дослідника, були виготовлені в Скандинавії та на Русі, а маленькі — на Русі. Вихідна форма, на думку дослідника, походила від каролінгських фібул VIII ст. (Staecker 1999, с. 110—115). З каролінгським походженням вихідної форми погодився київський дослідник В. Зоценко, який, однак, зв'язав початкову стадію їх виробництва з варяго-слов'янським дружинним середовищем Русі середини — другої половини X ст. та з ранішими хрестами з листового металу, вписаними в коло (Зоценко, Ієвлев 2010, с. 373). І. Гаріпжанов вважає за можливе і візантійське, і давньоруське походження таких хрестів. На його думку, до Скандинавії вони потрапляли «шляхом із варяг у греки» (Garipzanov 2011, р. 29). Ф. Андрощук припускає, що руські та скандинавські воїни могли отримувати подібні хрести як дарунки, а наявність їх у жіночих похованнях була не

стільки релігійним символом, скільки ознакою високого соціального статусу (Androshchuk 2011, р. 78—89). О. Мусин вважає безсумнівним візантійське походження прототипів подібних хрестів (Мусин 2013, с. 210). О. Чуракова (Конович) склала найповніший нині каталог знахідок хрестів т. зв. скандинавського типу (110 екземплярів) і розділила їх на три групи за розмірами й матеріалом: перші дві групи на її думку пов'язані з дружинною культурою і могли бути виготовлені в різних центрах, хрести третьої групи пов'язані з жіночим костюмом і виготовлені виключно на Русі. На думку дослідниці, можливо були не лише візантійські, але й західноєвропейські прототипи (Чуракова 2017, с. 160—166). В цілому, питання походження подібних хрестів, як видається, залишається відкритим. При цьому, виробництво їх у різних міських центрах Давньоруської держави та, ймовірно, на території південно-східного узбережжя Балтійського моря й у Скандинавії, не викликає сумнівів. Датовані подібні хрести XI—XII ст.

Поховальний інвентар чоловічих поховань. Інші предмети, виявлені в поховальних комплексах могильника Острів у 2017—2018 рр. ми розглядаємо окремо для чоловічих і жіночих поховань, що обумовлено суттєвою різницею чоловічого й жіночого поховальних наборів. Наявність багатого й різноманітного поховального інвентарю є характерною рисою могильника Острів. В цілому це не притаманно південноруським старожитностям XI ст. Поширення металевих прикрас у поховальному костюмі помітно в північних та північно-західних регіонах Давньоруської держави, насамперед — у тих, що межують з фіно-угорським та балтським населенням (Седова 1997, с. 63). Дослідники вважають багатий поховальний інвентар характерною рисою поховального обряду балтських могильників південно-східного узбережжя Балтійського моря (Радиньш 2001, с. 71).

Усього у 2017—2018 рр. було виявлено 22 (41,52 %) дорослих чоловічих, 17 (32,07 %) дорослих жіночих і 12 (22,64 %) дитячих поховальних комплексів різного ступеню збереженості. Ще в двох випадках ані вік, ані стать похованих визначити неможливо через низьку ступінь збереженості.

Предмети озброєння. Характерною для чоловічих поховальних комплексів могильника Острів була наявність предметів озброєння, які виявлено у 12 чоловічих похованнях (57 % від усіх чоловічих поховань або 22,6 % від усіх виявлених на некрополі поховань). Ці показники перевищують статистику такої еталонної пам'ятки доби вікінгів як Гньоздово, де за підрахунками С. Каїнова предмети озброєння знайдені у 18,8 % курганів (Каїнов 2018, с. 214). В десяти поховальних комплексах були виявлені сокири, в трьох — вістря сулиць або списів, ще

в одному (поховання 26) — наверх меч.

Основним типом озброєння, найхарактернішим для могильника Острів, можна вважати бойові сокири, більшість із яких були покладені біля правого коліна руків'ям догори (рис. 8; 9; 13): із семи випадків, де положення сокири було зафіксовано *in situ* — в п'яти вона знаходилася саме біля правого коліна руків'ям доверху. Ще в одному похованні (29) сокира лежала біля лівого коліна небіжчика, теж руків'ям догори (рис. 14), що, можливо, свідчить не стільки про особливості поховального обряду, скільки про факт ліворукості (*sinistral*) похованого.

У поховальному комплексі 26 сокиру поклали на праве плече покійного, руків'ям донизу (рис. 15), а поряд з нею був виявлений невеликий точильний камінь. Можливо сокиру й брусок поклали до спеціального чохла, який закріплювали на грудях або плечі похованого. Крім того, в похованні були виявлені наверх меч, вудила та бронзові кільця від португелі. Подібна ситуація досліджена в старомазовецькому похованні у Коньске, де в багатому чоловічому похованні були виявлені точильне каміння, меч, сокиру, відро та, можливо, спис (Kościelecki 2000, s. 65). Руків'я більшості сокир, вірогідно, вкладалися до руки небіжчика, тобто сокиру клали в бойовому стані, і лише у вказаному похованні вона знаходилася в похідному положенні. Необхідно зазначити, що приклади вкладання руків'я сокири до руки небіжчика були зафіксовані і на інших східноєвропейських могильниках доби вікінгів (Каинов 2018, с. 224).

Бойові сокири, виявлені у похованнях могильника Острів, добре відомі у східноєвропейських старожитностях X—XI ст. Насамперед, це — сокири з опущеним лезом, двома боковими щечавицями та подовженим вирізним обухом (рис. 16: 1) — були виявлені у восьми поховальних комплексах могильника¹ (тип IV за А. Кірпічниковим, тип Va за типологією А. Надольського; Кирпичников 1966b, с. 37, рис. 6; Nadolski 1954, s. 45, tab. XVII: 2, 3). Усі сокири мали невеликі розміри, масу близько 220 г та отвір для закріплення чохла, аналогічного знайденому в шарах 1030—1040 рр. Новгород-

1. Ще одна сокира цього типу була знайдена на території могильника під час розвідок. Вірогідно вона пов'язана зі зруйнованим похованням. Загалом у 2017—2018 рр. знайдено дев'ять сокир цього типу.

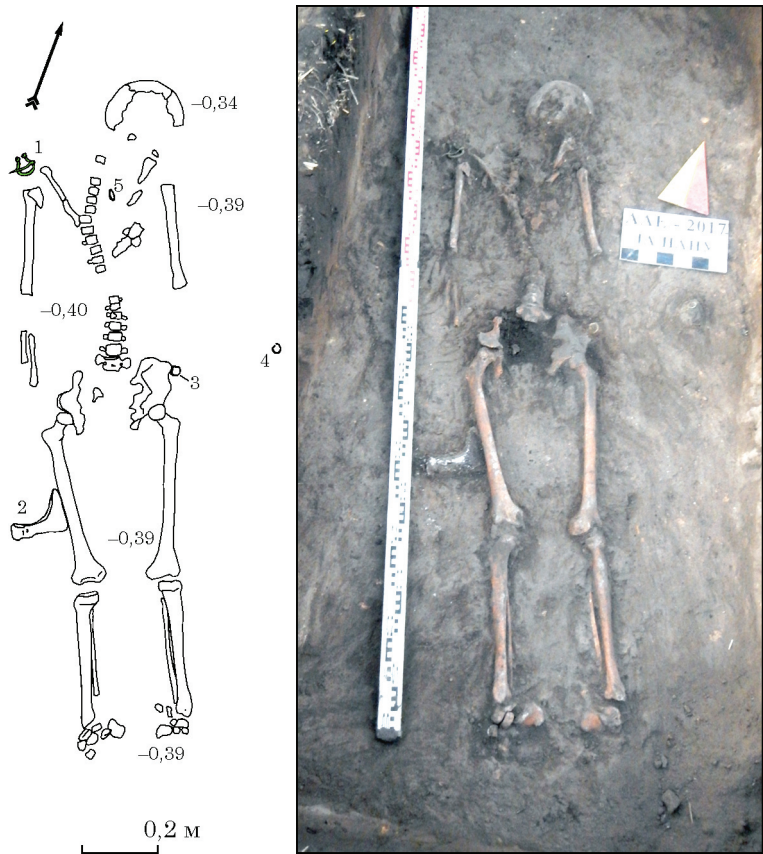

Рис. 13. Могильник Острів, поховання 13: 1 — фібула; 2 — сокира залізна; 3 — пряжка; 4, 5 — кільця бронзові (малюнок і фото к. і. н. Д. Бібікова)

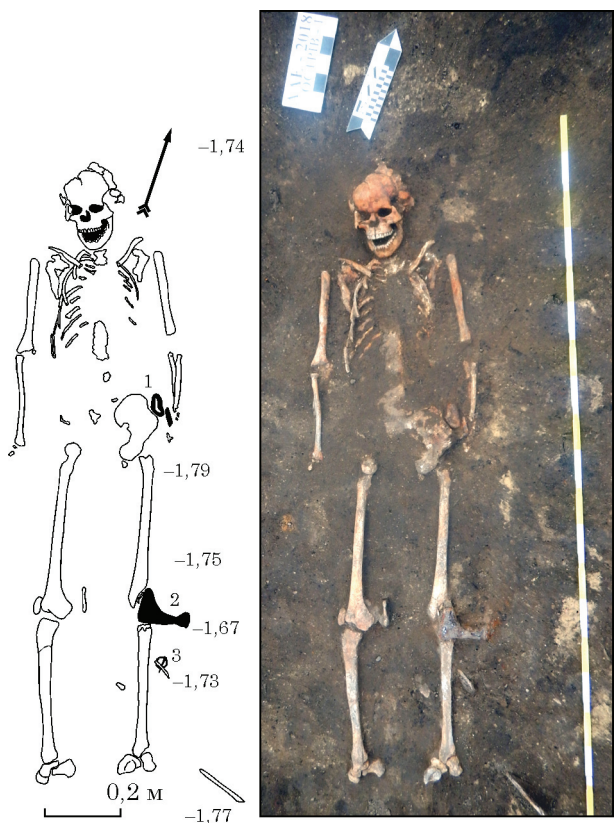

Рис. 14. Могильник Острів, поховання 29: 1 — кресало залізне; 2 — сокира залізна; 3 — фібула бронзова (малюнок і фото к. і. н. Д. Бібікова)

да (Каинов, Сингх 2016, с. 196, рис. 2; 6), тобто вони мали виключно бойову функцію і навряд чи могли бути використані для побутових потреб. На думку А. Кірпицьківа, сокири цього типу є наймасовішими у Східній Європі й побутували у XI—XIII ст. (Кирпичников 1966b, с. 37). А. Надольський датував такі сокири в комплексах Польщі XI ст. (Nadolski 1954, s. 45). М. Алешковський зарахував подібні сокири до типу Д, вважає їх найпоширенішим типом сокир у давньоруських старожитностях і датує кінцем X — XII ст. (Алешковський 1960, с. 73, рис. 1, 21—32). М. Плавінський датує розповсюдження сокир IV типу другою половиною X ст. та зауважує, що вони складають більш ніж половину знахідок зброї вказаного періоду з території Білорусі, для XI ст. вони складають абсолютну більшість, а у XII ст. поступово зникають (Плавінський 2013, с. 29; Плавинский 2014a, с. 68, рис. 6). В цілому сокири IV типу можна впевнено пов'язувати зі зброярськими традиціями Давньоруської держави та, з певним ступенем обережності, припустити їх централізоване постачання до гарнізонів прикордонних фортець із князівських майстерень (Баранов, Івакін 2020, с. 312), а їх широке розповсюдження пов'язувати, насамперед, з високим ступенем коефіцієнту корисної дії, який, на думку А. Кірпицьківа, наближався до 1 (Кирпичников 1966b, с. 37).

Значно менше представлені сокири інших типів. Сокира з поховального комплексу 11 має вузьке лезо, щекавиці та продовжений вірізний обух і належить до типу III за класифікацією А. Кірпицьківа, датованого в межах X—XII ст. (рис. 16: 2; Кирпичников 1966b, с. 35—36, рис. 6). М. Алешковський зарахував такі сокири до типу Г і датував X—XI ст. (Алешковський 1960, с. 73, рис. 1: 19, 20). М. Плавінський пов'язує виникнення вузьколезих сокир III типу з дружинним озброєнням епохи становлення Давньоруської держави Рюриківичів та визначає період їх побутування другою половиною X — XII ст. (Плавинский 2014b, с. 74—75).

Сокира із широким симетричним тонким лезом, косо зрізаним біля ріжучого краю та майже п'ятикутним отвором втулки, була виявлена в похованні 45 (рис. 16: 3). Вона є доволі рідкісним, особливо — для території Південної Русі, типом — так звані сокири типу М за типологією Я. Петерсона (Петерсон 2005, с. 78, рис. 44); тип VII за А. Кірпицьківим (Кирпичников 1966b, с. 39, рис. 6: VII); тип II за А. Надольським (Nadolski 1954, s. 43, tab. XIV). На думку більшості дослідників, зазначені сокири мають скандинавське походження і побутували в кінці доби вікінгів (Кирпичников 1966b, с. 39, рис. 6: VII; Nadolski 1954, s. 43). Ю. Лесман вважав, що цей тип сокир на Русі поширився лише в другій половині XII ст., причому основним регіоном розповсюдження була північно-західна частина території Русі (Лесман 2014, с. 64), що протирічить наявному в нас матеріалу, в тому числі — й із могильника Острів. У Південній Русі такі сокири майже не відомі. Крім сокири з могильника Острів, нам відомий ще один зразок, знайдений у р. Десна між селами Рожни та Пухівка Броварського р-ну Київської обл., та помилково датований XII — початком XIII ст. (Сиволап, Борисов, Марченко 2018, с. 64, рис. 2: 3; 3: 3). Враховуючи форму втулки, можливо, знайдена в похованні 45 могильника Острів сокира є продукцією балтських зброярів.

Іншим видом зброї, виявленим у чоловічих похованнях некрополя Острів, були сулиці, вістря від яких знайдені в трьох поховальних комплексах. Знайдені вістря свідчать про те, що ці предмети озброєння, вірогідно, також клали поряд із рукою (або безпосередньо вкладали до руки (?) небіжчика) вдовж тіла з правої сторони, що в цілому характерно й для інших некрополів Східної Європи (Kościelecki 2000, s. 65). У поховальному комплексі 37 вістря

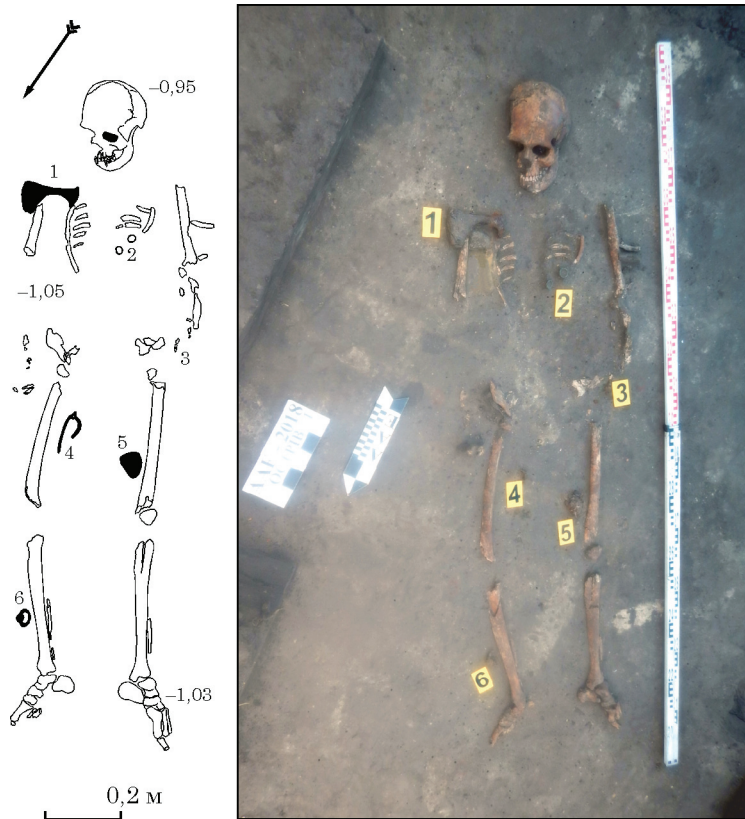

Рис. 15. Могильник Острів, поховання 26: 1 — сокира залізна; 2 — 2 кільця бронзові; 3 — бронзове кільце; 4 — вудила; 5 — наверхня меча; 6 — виріб залізний (малюнок і фото І. Зоценка)

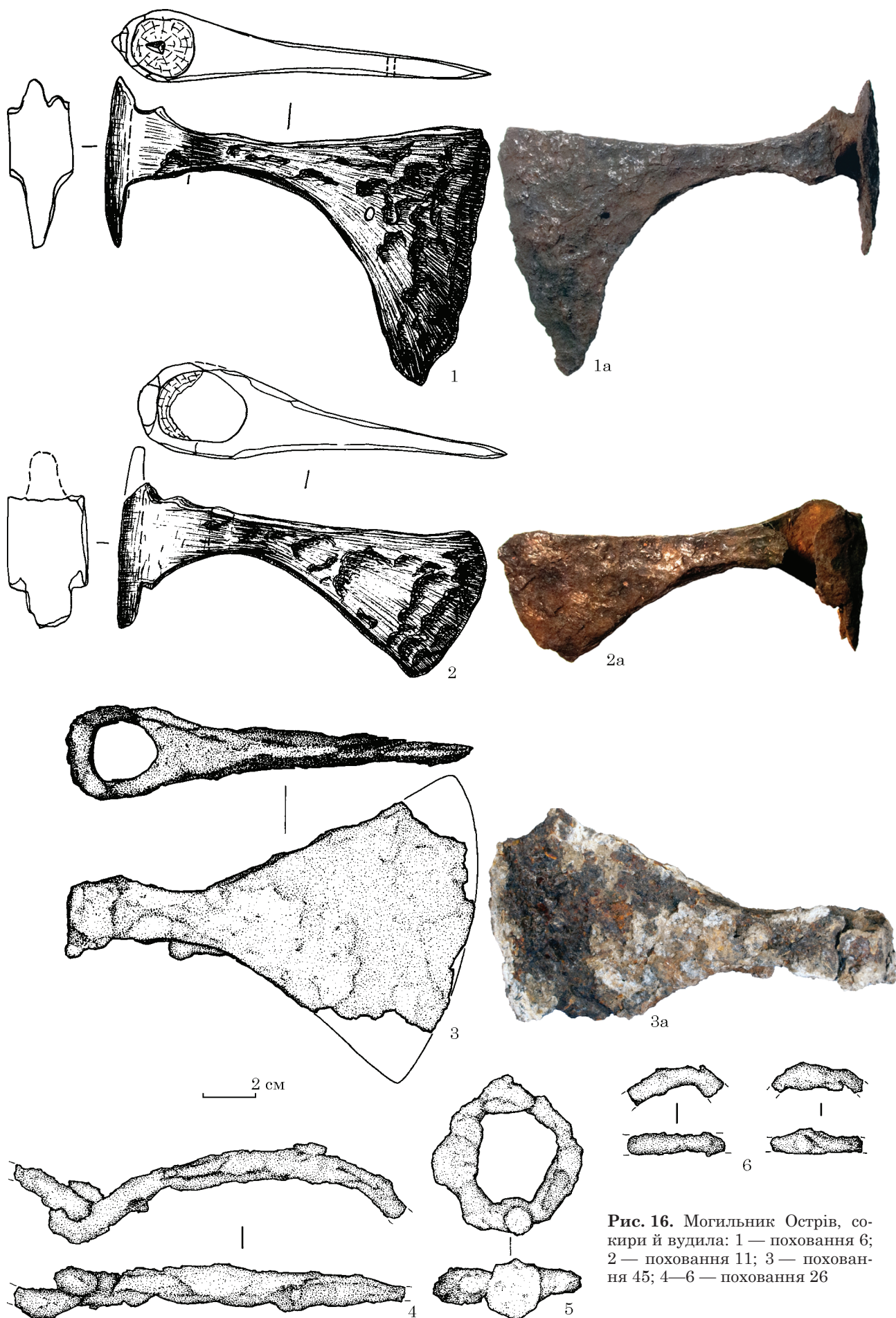

Рис. 16. Могильник Острів, сокири й вудила: 1 — поховання 6; 2 — поховання 11; 3 — поховання 45; 4—6 — поховання 26

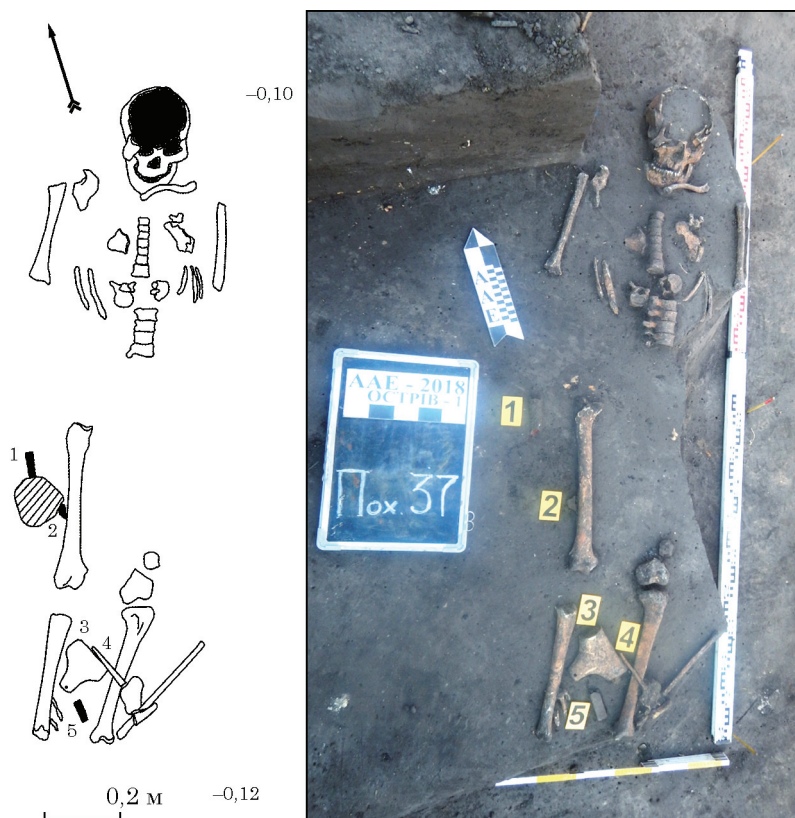

Рис. 17. Могильник Острів, поховання 37: 1 — сулиця; 2, 4 — залізні фрагменти; 3 — бурдюк (контейнер); 5 — точильний камінь

сулиці виявлене біля правої гомілки втулкою догори (рис. 17), а у 50 — біля правої руки, але так само втулкою догори (див. рис. 4). Можна обережно припустити, що у першому випадку древко (ратище) вкладали до руки похованого, а у другому — зламали, але також поклали біля правої руки.

Списи та сулиці відрізняються поміж собою не лише розміром, а, насамперед, принципом дії. Спис — це переважно ударна зброя ближнього бою, а сулиця — виключно метална і, як влучно зазначив А. Кіричников, становить щось середнє між стрілою та списом. Тобто, зазвичай вона менша за спис, але більша за стрілу. Фактично, це металні списи-дротики, які слід розглядати окремо від списів звичайних (Кіричников 1966b, с. 22).

На думку А. Арциховського та А. Кіричникова, використання дротиків-сулиць на Русі не набуло широкого розповсюдження в X—XII ст. і лише з XII ст. їх роль поступово зростає, що пов'язано зі змінами у тактиці ведення бойових дій (Арциховський 1946, с. 11—13; Кіричников 1966b, с. 25), що також підтверджується лінгвістичними даними (Одинцов 1978, с. 110—111). На думку М. Плавинського, використання дротиків було однією з характерних рис саме балтської військово-технічної традиції (Плавинський 2013, с. 56).

Два вістря, виявлені на могильнику Острів (поховання 5 і 50), мають ланцетоподібну форму (яка звужується біля шийки та плавно пере-

ходить у втулку). На лезі помітна грань, у розрізі форма вістря ромбічна (рис. 18). На нашу думку, обидва вістря належать до другого варіанту I типу за типологією А. Кіричникова, датованого в межах X — середини XI ст. (Кіричников 1966b, с. 9, рис. 1: D). М. Плавинський зараховує аналогічні знахідки з території Білорусі до 2 варіанту I типу, датує їх другою половиною X — першою половиною XI ст. та вважає місцевими дериватами франкських і скандинавських прототипів (Плавинський 2013, с. 45—48; 2007, с. 161). А. Леонтьєв вважає ланцетоподібні списи з коротким пером продукцією місцевих майстрів (Леонтьєв 1996, с. 115, рис. 45: 4). Ю. Лесман запропонував розширити верхню дату використання таких предметів озброєння до початку або до межі першої й другої третин XII ст. (Лесман 2014, с. 66), що, на нашу думку, потребує додаткової аргументації. Але використання таких списів у другій половині XI ст. не викликає сумнівів.

Складнішим виглядає питання зі ще одним видом зброї, деталь якого (навершя меча) виявлена у поховальному комплексі 26 (рис. 15; 19). За формою навершя найближче до типу S за типологією Я. Петерсона (Петерсон 2005, с. 173—178, рис. 118; Nadolski 1954, tab. III: 2, 3; Кіричников 1966a, с. 27, рис. 1; Kazakevicius 1996, s. 42—44; fig. 40). Можливо, в цьому випадку, маємо справу з місцевим дериватом скандинавського типу S. Але місце розташування самого навершя — біля лівої стегнової кістки — не дозволяє вважати його сталим елементом обряду. Можливо, вказаний предмет підкреслював високий соціальний рівень похованого.

Вудила. Вірогідно, те саме стосується й іншого елемента чоловічого поховального обряду — деталей кінської упряжі. У тому самому поховальному комплексі 26 біля правої стегнової кістки були знайдені залишки односкладних залізних вудил (рис. 15; 16: 7—9). Такі вудила мали жорстку конструкцію й слугували для жорсткішого управління конем, ніж вудила інших типів, особливо — під час їзди у лісовій та горбистій місцевості (Кіричников 1973, с. 29). Н. Мец асоціювала односкладні вудила (без перегину) з торчеськими поховальними старожитностями (Мец 1948, с. 47—49, рис. 19: 1). А. Надольській зараховував подібні вудила з території Польщі до III типу (Nadolski 1954, s. 88, tab. XL: 4). С. Плетньова вважала односкладні вудила однією з найхарактерніших знахідок

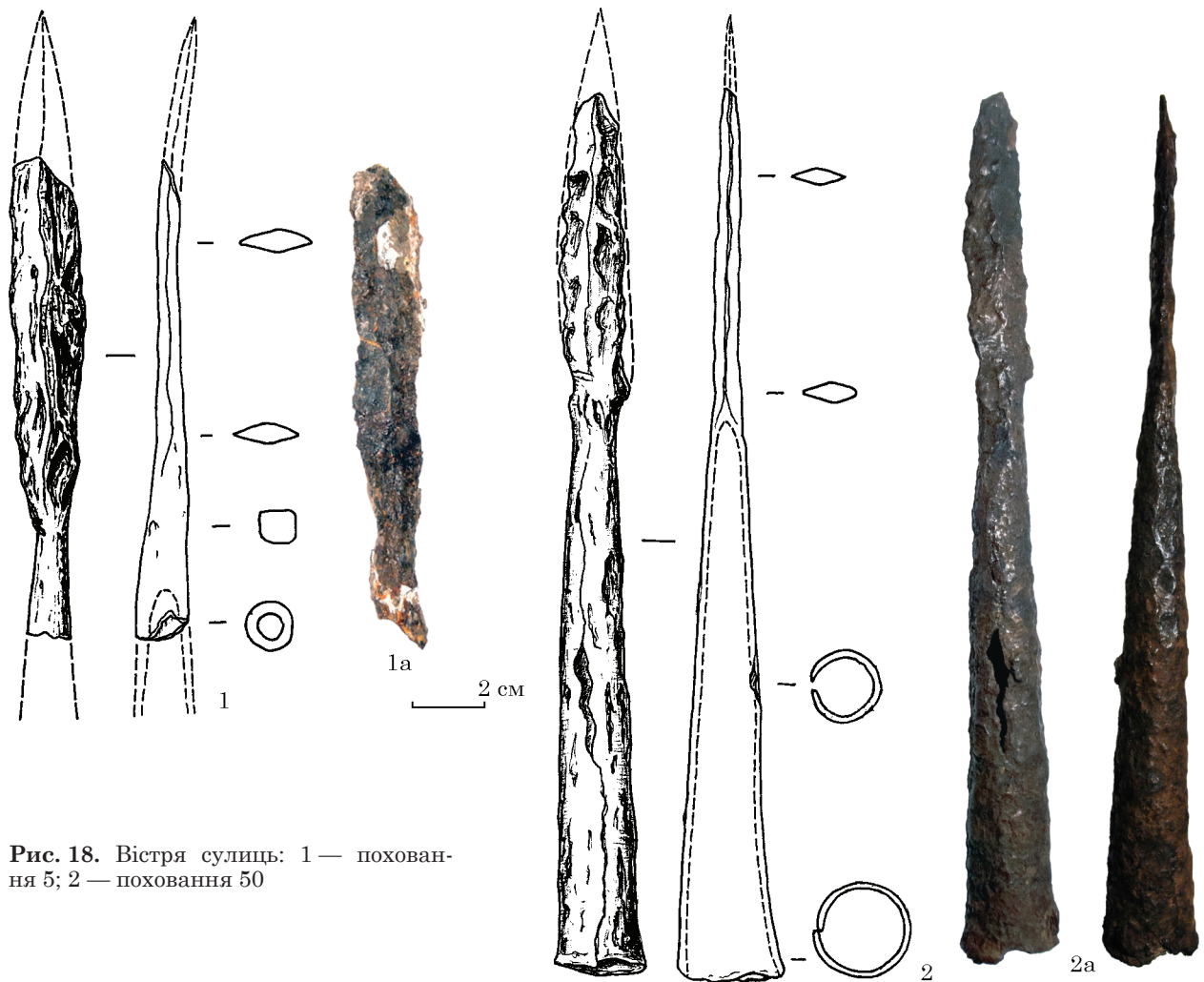

Рис. 18. Вістря сулиць: 1 — поховання 5; 2 — поховання 50

для поховань печенігів. На її думку, наявність таких вудил у похованнях інших груп кочовиків було скоріше виключенням (Плетнева 1958, с. 155—164; 1963, с. 246, рис. 20: 1). Надалі таку точку зору підтримали й інші дослідники (Гарустович, Иванов 2001, с. 85). Г. Федоров-Давидов зараховував односкладні вудила до типу В-1 і, на його думку, до XII ст. вони вже вийшли з ужитку (Федоров-Давыдов 1966, с. 18, 20). На думку А. Кірпічнікова, за давньоруських часів подібні предмети не набули широкого розповсюдження, а їх територія поширення носить вузьколокальний характер — в Київському Пороссі та поблизу Білої Вежі (Кирпичников 1973, с. 29). Одночасно, знахідки вказаних артефактів відомі на давньоруських пам'ятках не лише на кордоні з кочовиками, але вони відомі й у Білорусі (Алексеев 1966, с. 136, рис. 62: 2; Зверуго 1975, с. 115, рис. 35: 2, 3; 1989, с. 115, 170, рис. 62: 14; 89: 10, 11), на Волині (Терський 2015а, с. 71—72, рис. 1: 1, 2; 2015b, с. 32; 2017, с. 8—9, рис. 4), на території Рюрикова Городища під Новгородом в Росії (Носов, Плохов, Хвоцинская 2017, с. 59, 226, рис. 11: 3; 130: 10), та в Старій Рязані, Росія (Даркевич, Борисевич 1995, с. 218—219, табл. 106: 12). Е. Казаков зараховує такі вудила до типу 1A1 й датує

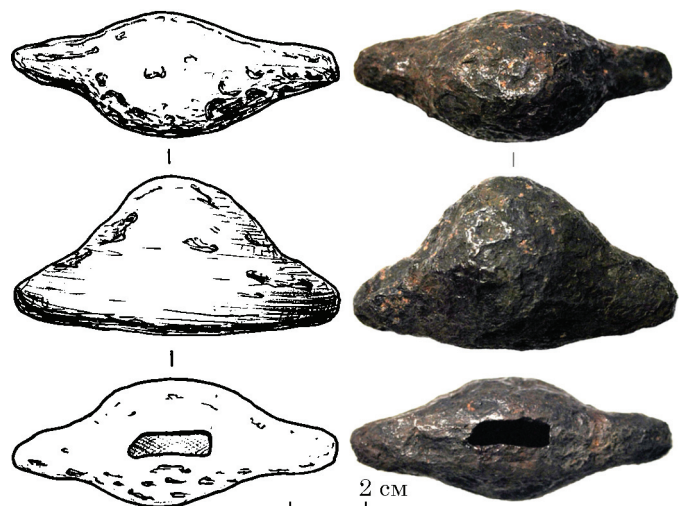

Рис. 19. Навершя меча, поховання 26

Х—XIII ст. (Казаков 1991, с. 105, рис. 36: 27). За інформацією Г. Гарустовича та В. Іванова, в кочівницьких комплексах подібні вудила відомі виключно в печенізьких похованнях кінця IX — середини XI ст. (Гарустович, Иванов 2001, с. 85—86). К. Руденко датує використання таких вудил у Волго-Камському регіоні

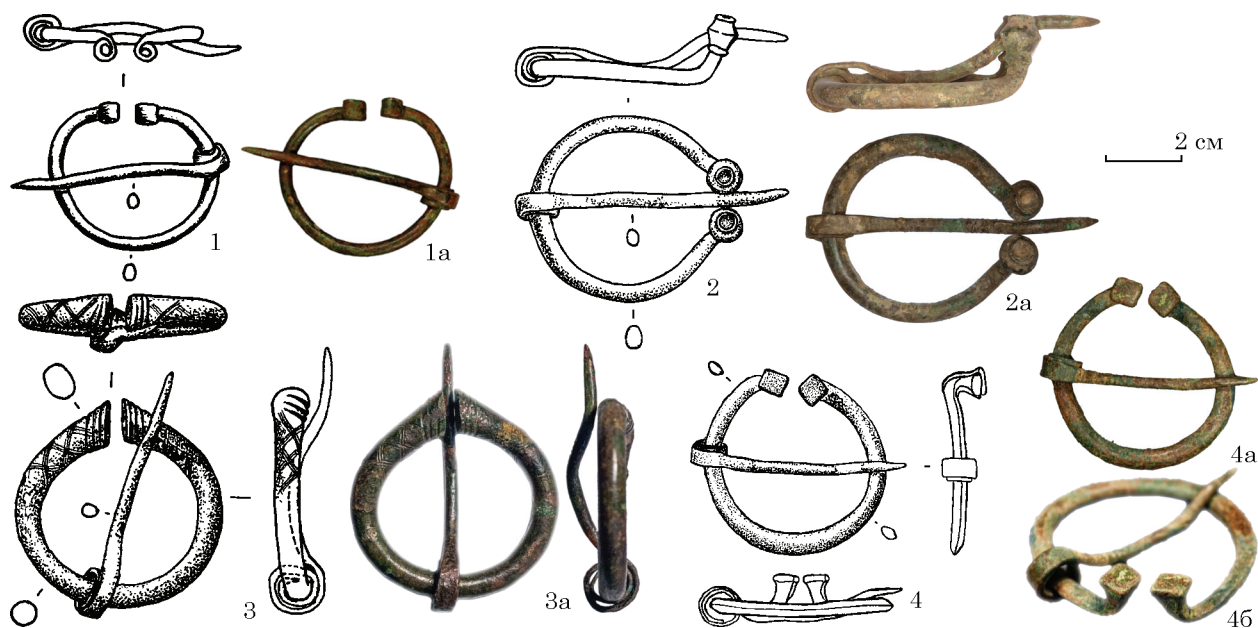

Рис. 20. Могильник Острів, фібули: 1 — поховання 5; 2 — поховання 13; 3 — поховання 35; 4 — підійомний матеріал

X—XII ст. (Руденко 2000, с. 53, рис. 14: 18). А. Гал вважає їх характерними для комплексів Молдови другої половини X — XI ст. (Gall 2015, р. 315, pl. 5).

Як нам здається, вони притаманні для X—XI ст., а не для пізнішого часу. На могильнику Острів це поки єдиний елемент кінської упряжі, знайдений у поховальному комплексі. Наявність цього елемента, як у випадку з наверхами меча, може свідчити скоріше про високий соціальний рівень похованого, а не про культ коня у поховальній практиці населення.

Фібули. Інші елементи чоловічого інвентарю не відрізнялись великою різноманітністю. І в чоловічих, і в жіночих похованнях були виявлені чисельні фібули різних типів, серед яких переважали круглі у перетині підковоподібні фібули зі спіралеподібними закінченнями (рис. 20: 1), яких загалом виявлено дев'ять екземплярів. Однак розташування фібул у жіночих та чоловічих поховальних комплексах було різним.

Загалом, фібули у 2017—2018 рр. були виявлені в п'яти чоловічих похованнях (5, 13, 20, 29 і 35), але лише в трьох випадках вони були зафіксовані *in situ*.

В похованні 13 фібула з макоподібними закінченнями була виявлена на правому плечі покійного і, вірогідно, скріпляла сорочку або плащ (див. рис. 13).

В поховальному комплексі 35 підковоподібна фібула з широкими кінцівками була виявлена біля лівої частини тазової кістки (рис. 21). Вона могла виконувати функцію пряжки і скріпляла чоловічий пояс із тканини, подібно окремим латгальським комплексам, мати виключно декоративне застосування (Радиньш 2001, с. 103), або ж до неї могли прикріпляти якісь господарські предмети (Мальм 1967, с. 150—151).

Проте, враховуючи стан збереженості кістяка, не можна відкидати й вірогідність пересування сюди фібули внаслідок процесів, не пов'язаних із поховальним ритуалом.

У поховальному комплексі 29 в районі лівої гомілки була виявлена підковоподібна фібула зі спіралеподібними закінченнями. Враховуючи місце її розташування, ми не маємо сумнівів щодо пересування її внаслідок природних процесів або оранки.

Круглі в перетині підковоподібні фібули зі спіралеподібними закінченнями (див. рис. 20: 1) набули надзвичайно широкого розповсюдження, переважно — на території східного узбережжя Балтійського моря, на північному заході Новгородської землі, Приладожжя, верхів'їв Волги та на теренах Давньоруської держави (Мальм 1967, с. 150; Седова 1997, с. 72). Для західнобалтських старожитностей вказаний тип складає 30—45 % від всіх підковоподібних фібул (Bliučijene 1999, s. 125, pav. 56). На думку В. Мальма, подібні фібули, що мали дугу однакової товщини та довгу вигнуту голку з тонкою основою, характерні для поховальних пам'яток X—XI ст. (Мальм 1967, с. 152).

Інші типи підковоподібних фібул зустрічаються у комплексах могильника в одиничному екземплярі. Як вже вище відмічалось, у чоловічому похованні 13 на правому плечі була виявлена кругла в перетині підковоподібна фібула з макоподібними закінченнями (див. рис. 20: 2). На думку В. Мальма, яку надалі підтримали й інші дослідники, цей тип фібул XI—XII ст. мав балтійське походження, на Русі виготовлявся за балтійськими зразками і набув поширення на територіях, історично пов'язаних зі східним узбережжям Балтійського моря (Мальм 1967, с. 163, рис. 23: 6; Седова 1997, с. 72—73), де вони

Рис. 21. Могильник Острів, поховання 35: 1 — фібула бронзова; 2 — сокира залізна

були широко розповсюдженими в XI—XII ст. (Zulkus, Klimka 1989, s. 12—13, pav. 4; Bliujiene 1999, s. 130—131, pav. 61: 2, 3; 62; Širouchov 2012, s. 29—30, pav. 15; Thunmark-Nylén 1998, Taf. 100—102). Характерно, що й у куршів цей тип фібул трапляється переважно у чоловічих похованнях (Širouchov 2012, s. 29—30).

Як ми вже зауважили, в чоловічому похованні 35 був виявлений ще один тип підковоподібних фібул — виготовлені з масивного дроту круглі в перетині фібули з орнаментованими горизонтальними та косими лініями овальними закінченнями, що розширюються (рис. 20: 3; 21). Подібні фібули відомі на давньоруських пам'ятках, хоча трапляються ще рідше, ніж підковоподібні фібули з макоподібними закінченнями. Вони походять переважно з території Росії, Білорусі та Східної Польщі (курганних могильників Ленінградської обл., Бородинського городища Смоленської обл., Дрогичина та Гродно) і, на думку В. Мальма, є імпортом з балтійських земель. Датовано цей тип XI—XII ст., причому фібули з довгою голкою та вузькою основою належать до раніших (Мальм 1967, с. 158—159, рис. 22: 8). У західних балтів такі фібули були поширені у X—XIII ст., але окремі знахідки відомі в комплексах XIV—XV ст. (Кулаков 1990, с. 25, рис. 13: 7; Bliujiene 1999, s. 134, pav. 67; Širouchov 2012, s. 31, pav. 21: 2).

Із підйомного матеріалу походить підковоподібна фібула ще одного типу — з воронкоподібними (димоходоподібними) закінченнями та сочевицеподібною у розрізі формою дуги (див. рис. 20: 4). Такі фібули відомі на давньоруських пам'ятках — у володимирських та приладозьких курганах, у Тімеревському могильнику та

Новгороді, датовані серединою X — початком XI ст. і на думку В. Мальма, мають балтійське походження (Мальм 1967, с. 162—163, рис. 23: 3; Седова 1997, с. 72). Останніми десятиліттями X — початком XI ст. датовано поховання з подібною фібулою на могильнику Погоща в Брацлавському Поозер'ї (Білорусь) (Плавинський 2010, с. 200, рис. 6: А). Подібні фібули набули широкого поширення на о. Готланд, добре відомі у комплексах IX—XII ст. Латгалії та Естонії, де поширилися, скоріше за все, в результаті скандинавських впливів (Кулаков 1990, с. 24; Vaska 2016, p. 200—202; Širouchov 2012, s. 28, pav. 13; Thunmark-Nylén 1998, Taf. 87; Bliujiene 1999, s. 128-130).

Мушлі каурі. У похованні 40 в районі ший було виявлено одну мушлю каурі, які зазвичай трапляються в жіночих похованнях. Ще одну мушлю виявили в заповненні поховання 33. Можливо чоловіки також могли носити каурі, наприклад як амулети, а не прикраси. Докладніше ми розглянемо цю категорію знахідок у частині, яка буде присвячена супроводжувальним предметам жіночих поховань могильника Острів.

Кільця та персні. У чоловічих похованнях були виявлені бронзові багатovitкові та одновиткові кільця та персні (рис. 22). Так, у похованні 13 один перстень був зафіксований на лівій руці, а другий походив з перекопу, що пошкодив поховання. В цілому подібні кільця та персні характерні для європейських старожитностей південно-східного узбережжя балтійського моря, і за доби вікінгів, і за пізніших часів (напр. eds. Gričiuvienė, Grišas 2009, p. 78, 94, 115, 163; Edgren 2009, fig. 35.1).

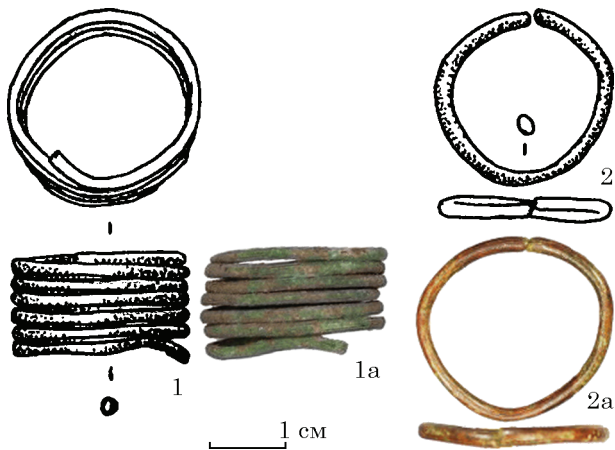

Рис. 22. Могильник Острів, поховання 13, персні

Елементи поясної гарнітури. Виключно в чоловічих похованнях зафіксовані деталі чоловічого поясу — пряжки та розподільні кільця, вірогідно від португеї. В похованні 13 бронзова пряжка з прямокутним приймачем для ремня, прямокутною рамкою та лілієподібним носиком була виявлена з лівої сторони на тазу (рис. 23: 1), поруч розташовувалося бронзове лите кільце, а ще одне таке саме кільце було виявлене на лівому плечі (рис. 23: 4). Ймовірно, пряжка й кільця склали єдиний набір, що утримував ремінь португеї, перекинутий через ліве плече та закріплений на поясі. Подібні предмети зафіксовані в синхронних старожитностях латгалів, хоча і не набули широ-

кого розповсюдження (Радиньш 2001, с. 99, 109). Вказаний тип пряжок набув надзвичайно широкого поширення у східноєвропейських старожитностях XI ст. В цілому, початок їх використання слід зарахувати до другої половини — останньої чверті X ст., на що вказують знахідки з Великого Преслава (Болгарія) (Витлянов 2007, с. 245, табл. I: 4) та Асотського городища на р. Даугава (Латвія) (Шноре 1961, с. 20, табл. VI: 10). Важче визначити верхню дату фіналу їх побутування. К. Руденко обмежує використання подібних пряжок на болгарських селищах другою половиною X — початком XI ст. (Руденко 2015, с. 145, рис. 11: 5), з чим навряд чи можна погодитися, оскільки такі пряжки є у верхньоволзьких курганах другої половини XI ст. (Жукова, Степанова 2010, с. 124, 198, рис. 62: 16; 131: 5). Здається, на сьогодні важко згадати чітко продатовані комплекси XII ст., де б такі пряжки були присутні. Вірогідно, що час їх використання слід обмежити останньою чвертю X — кінцем XI ст., але найбільше вони поширились у першій половині XI ст.

У похованні 50 в районі крижової кістки були виявлені одразу дві пряжки, а з правої сторони на тазу — бронзове лите кільце (див. рис. 4; 23: 2, 3, 5). Вірогідно, у цьому випадку похований мав ремінь із двома кінцями та литим бронзовим розподільним кільцем (можливо, до різних кінців закріплювали різні предмети озброєння). Так, пояси Московської держави XV—XVI ст. мали чотири кінці — два з них служили для закріплення меча або шаблі, а до двох інших крі-

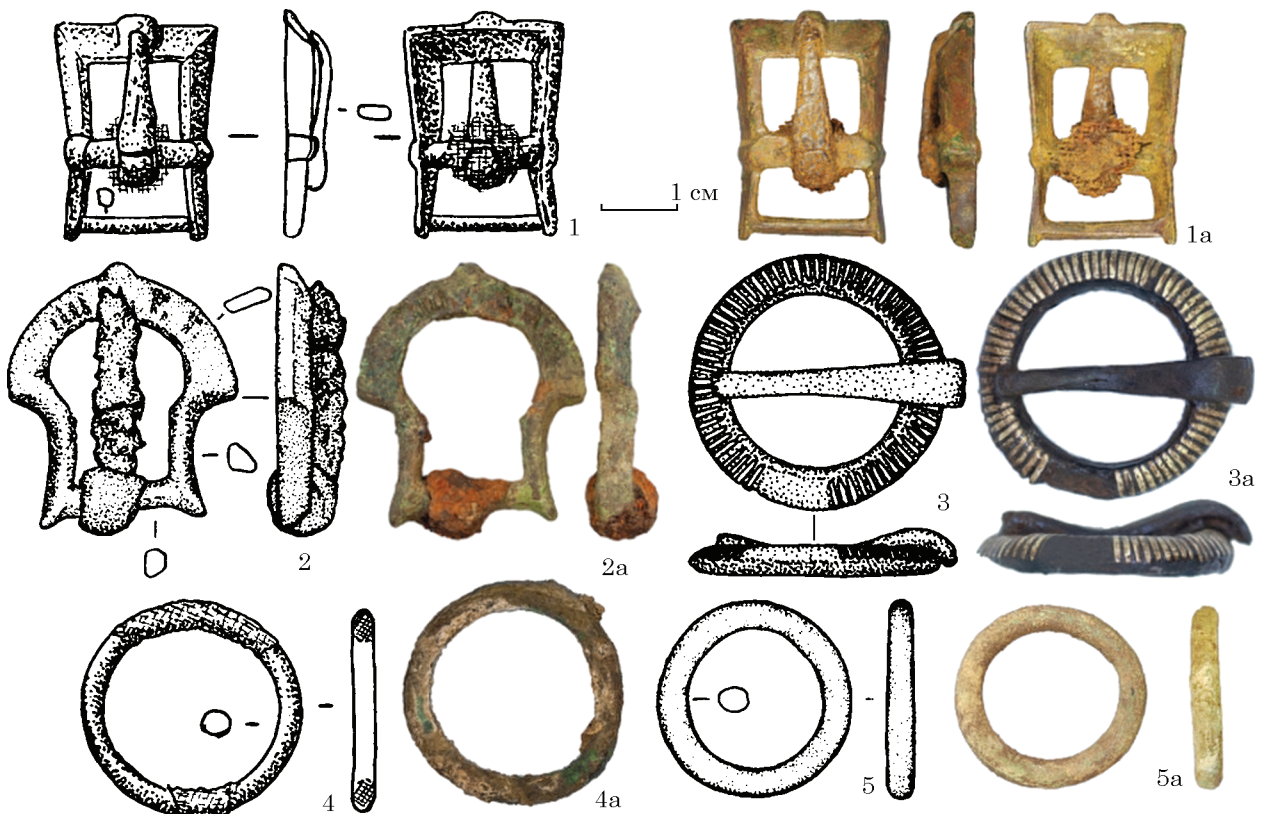

Рис. 23. Могильник Острів, деталі поясних наборів: 1, 4 — поховання 13; 2, 3, 5 — поховання 50

пили налуч та колчан (Савваитов 1896, с. 110). Пряжки були двох різних типів. Перша — лита бронзова пряжка з ліроподібною рамкою без перемички для закріплення голки (рис. 23: 2), як і попередня, належала дуже поширеному типу, особливо — на території Давньоруської держави та її найближчих сусідів. Вони з'явилися не пізніше кінця X — початку XI ст., на що вказує ліроподібна пряжка з імітацією арабського напису на рамці з Шульштайна, поблизу м. Калінінград, РФ (Gaerte 1935, S. 65—68, Abb. 1), проте їх використовували значно довше: такі пряжки — досить часта знахідка в культурних шарах городищ та селищ XII ст. і на синхронних могильниках (Ситий, Гребінь 2017, с. 141, рис. 4: 6; Зверуго 1989, с. 60, рис. 31: 15; Седова 1959, с. 258, рис. 7: 11; Седова 1981, с. 144, рис. 56: 5; Жукова, Степанова 2010, рис. 98: 7; Архипов 1986, с. 47, рис. 31: 16).

Друга пряжка — залізна, округлої форми, приплюснута (сегментоподібна) у розрізі з плоским залізним язичком, інкрустована по рамці бронзовим дротом — дуже рідкісний тип (рис. 23: 3). Нам відома лише одна майже повна її аналогія — з кочівницького поховання XI ст. поблизу с. Поділля Баришівського р-ну Київської обл., де її, як і на Острові, знайшли в комплексі з ліроподібною пряжкою (Орлов, Погорілий 1977, с. 87—89, рис. 1: 6). Імовірно, традиція носіння поясів з двома кінцями могла бути запозичена саме в кочовиків.

Литі бронзові кільця, подібні знайденим у поховальних комплексах 13 і 50 (рис. 23: 4, 5), добре відомі й у дружинних старожитностях Східної Європи, і на території Давньої Русі, у тому числі — й у Середньому Подніпров'ї (Каргер 1950, с. 85, рис. 60; 1958, табл. XII: 7; Мурашева 2000, с. 74—75, рис. 112—113; Зайцева, Макаров 2007, с. 250, рис. 214), і на землях її балтійських сусідів (eds. Gričiuvienė, Grišas 2009, p. 147, 312; Magi 2002, pl. 3: 28; Tvauri 2012, p. 168—169, fig. 134: 3, 4; 138: 1; Thunmark-Nylén 1995, Abb. 2: 4; 11: 6; 29: 16). У могильнику Мініно II подібними кільцями були з'єднані частини чоловічих поясів (Зайцева 2008, с. 97, рис. 86—87). На думку В. Мурашевої, використання кілець для поєднання частин поясу є характерною рисою балтійських чоловічих поясів (Мурашева 2000, с. 74).

Кільця знайдені у чоловічих похованнях 13 і 50, і, як видається, були з'єднувальними елементами поясу та розподільних ременів; не виключено, що до них підвішували певні предмети.

Водночас, звертає увагу відсутність інших деталей чоловічого поясу, насамперед — бляшок до наборних поясів, традиція носіння яких прийшла зі сходу і набула дуже широкого поширення в дружинних комплексах Східної та Північної Європи (Лебедев 1985, с. 120; Мурашева 1997, с. 79). Виходячи з типології, запропонованої В. Мурашевою, всі пояси, досліджені на могильнику Острів, належать до типу побу-

тових («утилітарних»), які прикрашали лише пряжкою та кільцями, що поєднували окремі частини поясу (Мурашева 2000, с. 70). На думку дослідниці, наборний пояс в XI—XII ст. різко втратив свою популярність у дружинному середовищі (Мурашева 2000, с. 81), що в цілому підтверджується матеріалами могильника Острів.

Ножі. У чоловічих похованнях виявлені й інші елементи, які складали єдиний набір з поясом. У восьми поховальних комплексах були виявлені побутові ножі, більшість з яких кріпилася до пояса зліва — принаймні в п'яти випадках (поховання 5, 6, 14, 29) ніж зафіксований з лівої сторони в районі тазу (див. рис. 8). Ще в одному поховальному комплексі 10 було виявлено одразу два ножі: один з лівої сторони в районі тазу й також, вірогідно, кріпився до поясу, а другий — правої ступні й, можливо, був захований у чобіт (рис. 24). У чоловічих похованнях побутовий ніж знаходився також біля правої ключиці (поховання 18) і біля правого ліктя (поховання 33). Усі екземпляри дуже погано збереглися, але, не зважаючи на стан, типологічно вони досить схожі і належать до універсальних ножів, у яких верхня лінія короткого черешка продовжує лінію спинки (рис. 25). Усіх їх можна зарахувати до 1 типу I відділу за типологією А. Леонт'єва (Леонт'єв 1976, с. 34, рис. 1: 1, 2), або до I групи за типологією Р. Мінасяна, яка була характерною для балтійських, фінських племен, населення Верхнього Подніпров'я і

Рис. 24. Могильник Острів, поховання 10: 1, 3 — ножі; 2 — залишки деревини

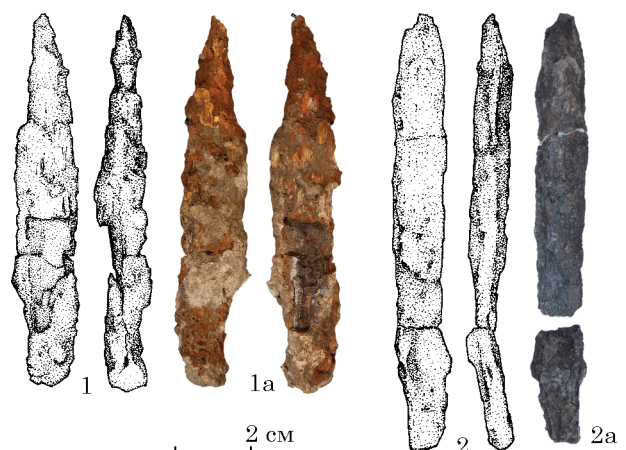

Рис. 25. Могильник Острів, ножі: 1 — поховання 18; 2 — поховання 33

Рис. 26. Могильник Острів, поховання 29 — кресало

північного заходу сучасної РФ (Минасян 1980, с. 69, рис. 1). Подібні ножі становлять більшість на Сарському городищі VIII—XI ст., і А. Леонтьєв вважає їх місцевими мерянськими, генетично пов'язаними з «горбатими ножами» ранньої залізної доби (Леонтьєв 1976, с. 34, 39). У XI ст. подібні ножі поступово зникли. Необхідно визнати, що ножі без уступу з боку спинки дійсно не притаманні для давньоруських старожитностей: так під час досліджень Мінінського комплексу їх було виявлено лише 1,2 % від усіх екземплярів (Захаров, Адаменко 2008, с. 17). Трохи більше подібних ножів було виявлено під час досліджень давньоруського Білоозера (Вологодська обл., РФ), але й там вони значно поступались іншим типам: їхня кількість склала 4,82 % від загальної кількості ножів, де вдалось визначити форму (Захаров 2004, с. 201—202, рис. 155, 159).

Гаманець із предметами. До поясу кріпили також деякі інші предмети. Так, у похованні 29 на поясі з лівої сторони були виявлені залишки *ножа* і *кресала* (див. рис. 14), поверх якого зафіксовані фрагменти тканини (рис. 26). Можливо, кресало зберігалось у невеличкому тканинному гаманці-ташці, близькому, судячи з відсутності металевих деталей, до I типу за типологією гаманців з Бірки (Gräslund 1984, S. 143—146, Abb. 16: 1; Arbman 1940, Taf. 129: 1a; 132). Подібні тканинні й шкіряні гаманці відомі й у латгальських комплексах (Радиньш 2001, с. 107).

Інший подібний гаманець був, вірогідно, покладений до ніг небіжчика у похованні 37 — тут між гомілковими кістками були виявлені *кістяний T-подібний контейнер (сільничка?)*, *точильний камінь*, *куряча кістка* та залишки тканини (див. рис. 17), а трохи вище правого коліна — залишки *кресала*. Вірогідно, що сільничку, їжу та точильний камінь було, як і в попередньому випадку, покладено в гаманець із тканини. Там само могло знаходитись і кресало, яке внаслідок руйнації поховання опинилося біля коліна, хоча вірогідніше, що кресало було закріплене безпосередньо на поясі. Носіння кресала в спеціальному мішечку на поясі зафіксовано етнографічно (Евглевский, Потемкина 2000, с. 201). Фіксація кресала під час поховання в районі поясу, місці його повсякден-

ного носіння, притаманна і для давньоруських старожитностей — 90 % кресал в давньоруських похованнях середнього Подніпров'я зафіксовані саме на поясі (Моця 1993, с. 28), і для інших народів, наприклад — фіно-угрів (Бейлекчи 2015, с. 377). Хоча, у пізньосередньовічних кочівницьких похованнях відсутнє постійне місце розташування кресала в похованні — лише близько 54 % знахідок зафіксовано в районі поясу (Евглевский, Потемкина 2000, с. 201).

На відміну від фіно-угорських поховань (де кресала були надзвичайно широко представлені в чоловічих похованнях — в окремих могильниках до 85 %) та кочівницьких комплексів (13 % поховань) (Евглевский, Потемкина 2000, с. 183; Бейлекчи 2015, с. 377), на могильнику Острів кресала не були широко представлені. Вони виявлені лише у двох похованнях (3,77 % від поховань могильника), що набагато ближче до давньоруської поховальної традиції (2 % комплексів; Моця 1993, с. 28).

Обидва кресала належать до групи калачеподібних; вони відомі з третьої чверті I тис. н. е., набули надзвичайно широкого поширення — від Центральної та Північної Європи до Забайкалля та Приамур'я. У давньоруських пам'ятках переважно трапляються в шарах X — третьої чверті XII ст. (Голубева 1965, с. 257; Леонтьєв 1996, с. 142; Евглевский, Потемкина 2000, с. 183, рис. 1: 1—8; Белавин, Крыласова 2008, с. 335; Бейлекчи 2015, с. 377, рис. 5: 4, 6; Лобанов 1989, с. 83, рис. 2: 1), а в деяких регіонах навіть пізніше (Бейлекчи 2015, с. 377; Белавин, Крыласова 2008, с. 335). Таке кресало виготовляли з якісної сталі вимагало досить високого рівня розвитку ковальської майстерності та спеціалізації виробництва (Гопак 1986, с. 425—427). Із X ст. вони відомі у фіно-угорського населення (Голубева 1965, с. 260). На думку А. Арциховського та Л. Голубевої, калачеподібні кресала є загальнослов'янською формою і разом з керамікою та деякими типами прикрас — однією з надійних етнічних ознак слов'ян у середні віки (Арциховский 1946, с. 89; Голубева 1965, с. 257). Натомість, А. Леонтьєв, вважає таку форму загальноєвропейською (Леонтьєв 1996, с. 142). Враховуючи дуже широкі географічні межі таких знахідок, слід визнати, що їх не можна вважати надійною ознакою слов'ян.

Повну форму кресала вдалося реконструювати лише для поховання 29 — кресало з поховання 37 виявилось занадто зруйнованим. Кресало калачеподібне трикутне, з прямими, дещо загостреними кінцями руків'їв та широким язичком (рис. 26). На думку Б. Колчина калачеподібні кресала з язичком належать до ранньої групи новгородських калачеподібних кресал, характерних для X—XII ст. (Колчин 1959, с. 99, рис. 84: 1—3, 85; 1982, рис. 4). Н. Лобанов датував подібні кресала з давнього Пскова X — початком XIII ст. (Лобанов 1989, с. 83). Б. Федоров-Давидов зрачував подібні кресала у пізньосередньовічних

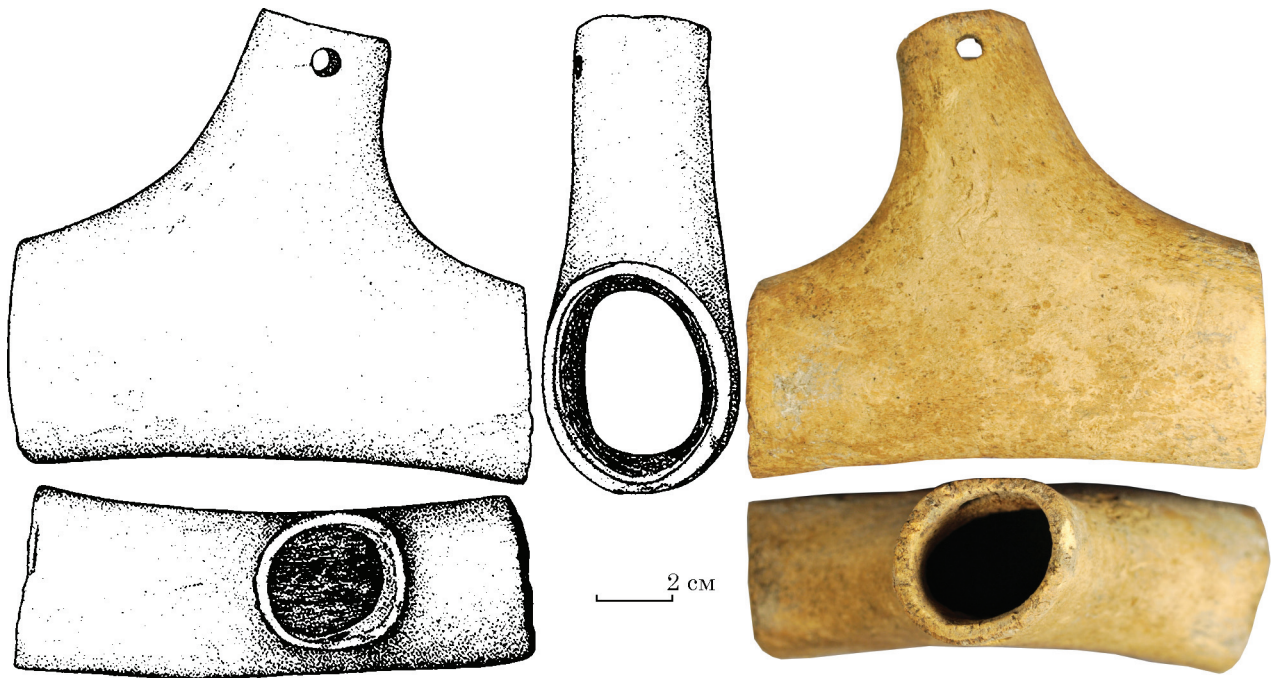

Рис. 27. Поховання 37, контейнер

кочівницьких комплексах, до типу БІ, який датував Х — XII ст. (Федоров-Давыдов 1966, с. 84, рис. 12: 8). Н. Криласова зарахувала подібні предмети до типу АІ.1.3 типології кресал Пермського Передуралля та датувала другою половиною XI — XIII ст. (Крыласова 2007, с. 159, рис. 1) або до підтипу 2.1, який датувала переважно XII—XIV ст. (Белавин, Крыласова 2008, с. 335, рис. 174а: 16, 17). А. Євглевський та Т. Потьомкіна зарахували подібні знахідки до I варіанту калачеподібних кресал, підкреслюючи, що вони часто трапляються в одних комплексах з односкладними вудилами, які, на думку авторів, слід датувати виключно XII ст. В цілому дослідники датують використання калачеподібних кресал у кочовиків у межах Х — кінця XIV ст. (Євглевський, Потемкіна 2000, с. 183—199, рис. 6).

Контейнер-сільничка. Як зазначено вище, у похованні 37 між гомілковими кістками був виявлений кістяний Т-подібний контейнер (сільничка?) (див. рис. 17; 27). Подібні контейнери широко представлені в центрально- та східноєвропейських старожитностях останньої чверті I — початку II тис. Вони відомі в аварських похованнях VII—VIII ст., західнослов'янських укріпленнях в Чехії та Словаччини кінця VIII — IX ст., слов'янських поховальних комплексів IX ст. Далмації та басейну Дунаю, слов'янських поселеннях та укріпленнях у Німеччині та Польщі (Schulze-Dörrlam 2003, s. 529—557; Tesch 2007, p. 228). Подібні артефакти були добре представлені в комплексах IX—X ст. салтово-маяцької культури (Плетнева 1967, с. 154—156, рис. 42: 11; Флерова 1997, с. 59—66, табл. X: 10), у скандинавських комплексах X ст. (Tesch 2007, p. 228, fig. 2, 3) та давньоруських старожитностях XI ст. (Сергеева

2015, с. 85—86, рис. 78—79). У всіх регіонах, де такі артефакти набули поширення, відомі і готіві речі, і заготовки для них, що свідчить про їх виготовлення місцевими майстрами.

Стосовно призначення подібних речей в історіографії не склалося єдиної думки. В аварських комплексах контейнери знайдені в багатих чоловічих похованнях. Знайдені на салтово-маяцьких та західно-слов'янських пам'ятках, як правило прикрашені різноманітними сюжетними зображеннями, вірогідно міфологічного походження, на давньоруських контейнерах відомі зображення знаків Рюриковичів. Все це свідчить про високий соціальний статус речі. Лише одна знахідка — з Іланзу (Швейцарія) була знайдена зі змістом — срібними монетами (Tesch 2007, p. 228), але використання контейнерів саме для зберігання монет та прикрас виглядає маловірогідним. У салтово-маяцьких старожитностях подібні знахідки розглядають як горла бурдюків (Плетнева 1967, с. 154—156, рис. 42: 11; Кокорина 2014, с. 49—61), але проти цього свідчать і сама конструкція контейнера, і знахідка одного з них зі срібними монетами; або як релікварії для зберігання родових святинь (Флерова 1997, с. 61), що теж виглядає маловірогідним, оскільки самі контейнери набули надзвичайно широкого розповсюдження у різних народів. Обґрунтованішим виглядає використання контейнерів для носіння солі, спецій та медичних трав (Tesch 2007, p. 231); їхнє використання для медичних мазей (Schulze-Dörrlam 2003, s. 544) виглядає дещо сумнівним. В цілому, враховуючи широке розповсюдження контейнерів у різних регіонах, можна припустити досить широкий спектр їх використання залежно від часу та традицій регіону (як для транс-

портування солі, так і різних сухих сумішей, що могли використовуватись для приготування їжі, ритуальних і медичних цілей).

Висновки. Чоловічі поховання в цілому несуть багато менше етновизначальних рис, ніж жіночі. Їх інвентар скоріше вказує на певний макрорегіон — Скандобалтики та Північної Русі — з його чоловічою дружинною субкультурою, ніж на конкретну етнічну групу. Фібули, окремі деталі поясного набору знаходять чисельні аналогії саме на Півночі Європи і, одночасно, різко дисонують зі старожитностями Південної Русі. Одночасно, слід зауважити, що проживання на кордоні зі степом призвело до появи у поховальній практиці окремих предметів, притаманних матеріальній культурі кочовиків.

Нині, спираючись виключно на археологічні джерела, важко визначити етнічне походження чоловічих поховань могильника Острів. Вірогідно, інформативнішими в цьому відношенні виявляться аналізи ДНК та стабільних ізотопів похованих, які проводяться в межах співробітництва між Інститутом археології НАН України та Центром Балтійської й Скандинавської археології (м. Шлезвіг, Німеччина), результати яких, ми сподіваємось, будуть невдовзі опубліковані.

ЛІТЕРАТУРА

Аксёнов, В. С. 2022. Мушлі як елемент вбрання населення салтівської культури (за матеріалами біритуального могильника Червона Гірка). *Археологія*, 1, с. 101-113.

Алексеев, Л. В. 1966. *Полоцкая земля (очерки истории северной Белоруссии) в IX—XIII вв.* Москва: Наука.

Алешковский, М. Х. 1960. Курганы русских дружинников XI—XII вв. *Советская археология*, 1, с. 70-90.

Андрощук, Ф., Зоценко, В. 2012. *Скандинавские древности Южной Руси. Каталог.* Париж: Український національний комітет візантійських досліджень.

Артамонова, О. А. 1963. *Могили Саркела — Белой Вежи.* Материалы и исследования по археологии СССР, 109: Труды Волго-Донской археологической экспедиции, III. Москва; Ленинград: АН СССР.

Арциховский, А. В. 1930. *Курганы Вятчей.* Москва: РАНИОН.

Арциховский, А. В. 1946. Русское оружие X—XIII вв. *Доклады и сообщения исторического факультета МГУ*, 4, с. 3-17.

Архипов, Г. А. 1986. *Марийцы XII—XIII веков (к этнокультурной истории Поволжья).* Йошкар-Ола: Марийское книжное издательство.

Баранов, В. І., Івакін, В. Г. 2020. Поховальні комплекси зі зброєю могильника Острів (за матеріалами археологічних досліджень 2017—2019 рр.). *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 300-320.

Баранов, В. І., Івакін, В. Г., Широухов, Р. А. 2021. Поховальний обряд могильника Острів (за матеріалами археологічних науково-рятівних досліджень 2017—2018 рр.). *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 279-293.

Бейлекчи, В. В. 2015. Кресала Муромы. *Краткие сообщения Института археологии*, 239, с. 369-383.

Белавин, А. М., Крыласова, Н. Б. 2008. *Древняя Афула: археологический комплекс у с. Рождественск.* Пермь: ПГПУ.

Боровський, Я. Є., Калюк, О. П. 1993. Дослідження київського дитинця. В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр.* Київ: Наукова думка, с. 3-42.

Витлянов, С. 2007. Непубликовани коланни гарнитури от Велики Преслав. *Изследвания по българска средновековна археология*, с. 245-258.

Возний, І. П. 2017. Міжнародні торгові зв'язки населення північної Буковини в XII — першій половині XIII ст. В: Моця, О. П. (ред.). *Возв'язь — Зв'язь — Новоград-Волинський у часовому зрізі тисячоліть.* Харків: Майдан, с. 72-83.

Воронин, Н. Н. 1954. *Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 193—1949 гг.).* Материалы по археологии Древнерусских городов, III. Москва: АН СССР.

Голубева, Л. А. 1949. Киевский некрополь. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 11: Материалы и исследования по археологии Древнерусских городов, 1. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 103-118.

Голубева, Л. А. 1965. К истории пластинчатых огнив Восточной Европы. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 130, с. 257-260.

Гопак, В. Д. 1986. Железообрабатывающее ремесло. В: Баран, В. Д. (ред.). *Археология Украинской ССР. III: Раннеславянский и древнерусский периоды.* Киев: Наукова думка, с. 417-428.

Гарустович, Г. Н., Иванов, В. А. 2001. *Огузы и печенеги в Евразийских степях.* Уфа: Гилем.

Готун, І. А., Казимір, О. М. 2010. Ходосівський археологічний комплекс: вивчення, охорона, експериментальне моделювання. *Археологія і давня історія України*, 1, с. 100-108.

Готун, І. А., Казимір, О. М. 2019. Середньовічні селища Київських передмість за результатами робіт останніх сезонів. *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 140-171.

Даркевич, В. П., Борисевич, Г. В. 1995. *Древняя столица Рязанской земли: XI—XIII вв.* Москва: Круг.

Довженок, В. Й., Гончаров, В. К., Юра, Р. О. 1966. *Древньоруське місто Воїнь.* Київ: Наукова думка.

Дучыц, Л. 1994. Аб одной категорії курганных знаходок. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 4, с. 49-57.

Евглевский, А. В., Потемкина, Т. М. 2000. Кресала в позднерусских погребениях Восточной Европы. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 1, с. 181-208.

Жукова, Е. Н., Степанова, Ю. В. 2010. *Древнерусские погребальные памятники Верхневолжья. История изучения. Каталог исследованных памятников.* Тверь: Научная книга.

Зайкоўскі, Э. 2018. Славянські пахаванні з драґляными вёдрамі: арэал распаўсюджання, храналогія, вытокі традыцыі, семантыка. *Матэрыялы і даследавання з археалогіі Прикарпаття і Волині*, 22, с. 135-155.

Зайцева, И. Е., Макаров, Н. А. 2007. Могили Минино II. Описание погребальных комплексов. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Археология севернорусской деревни X—XIII вв.: средневековые поселения и могильники на Кубенском озере.* 1: Поселения и могильники. Москва: Наука, с. 233-338.

Зайцева, И. Е. 2008. Изделия из цветных металлов и серебра. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Археология севернорусской деревни X—XIII веков: средневековые поселения и могильники на Кубенском озере.* 2: Материальная культура и хронология. Москва: Наука, с. 57-142.

Захаров, С. Д. 2004. *Древнерусский город Белоозеро.* Москва: Индрик.

Захаров, С. Д., Адаменко, О. Н. 2008. Изделия из железа. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Археология севернорусской деревни X—XIII веков: средневековые поселе-*

- ния и могильники на Кубенском озере. 2: Материальная культура и хронология. Москва: Наука, с. 7-53.
- Зверуго, Я. Г. 1975. *Древний Волковыск (X—XIV вв.)*. Минск: Наука и техника.
- Зверуго, Я. Г. 1989. *Верхнее Понеманье в IX—XIII вв.* Минск: Наука і техніка.
- Зоценко, В. Н., Иевлев, М. М. 2010. Бронзовая литейная форма XI в. из Киева. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А., Мусин, А. Е. (ред.). *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 371-374.
- Івакін, В., Баранов, В., Джік, М., Зоценко, І., Сорокун, А., Манігда, О. 2020а. Дослідження могильника Острів 1 та давньоруського городища в Сухолісах. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 87-90.
- Івакін, В., Баранов, В., Сорокун, А., Беленко, М. 2020b. Дослідження багатопарового поселення і могильника Острів. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 102-105.
- Івакін, В., Баранов, В. 2020. Західнобалтський могильник на Поросі. В: *Танатологія: смерть та навколо смерті в європейській культурі*. 1—2: Матеріали Міжнародної наукової конференції «Танатологія: смерть та навколо смерті в європейській культурі» (1 вип. — 13 грудня 2019 р.; 2 вип. — 13 листопада 2020 р.). Київ, с. 31-36.
- Івакин, В. Г. 2011. Киевские погребения X века. *Stratum plus*, 5, с. 243-286.
- Івакин, Г. Ю. 2005. Погребения X — первой половины XI в. из раскопок Михайловского Златоверхого монастыря (1997—1999 гг.). В: Макаров, Н. А., Чернецов, А. В. (ред.). *Русь в IX—XIV вв.: взаимодействие Севера и Юга*. Москва: Наука, с. 287-304.
- Казаков, Е. П. 1991. *Булгарское село X—XIII веков низовий Камы*. Казань: Татарское книжное издательство.
- Каинов, С. Ю. 2018. Погребения с предметами вооружения Гнездовского некрополя. В: Каинов, С. Ю. (ред.). *Гнездовский археологический комплекс. Материалы и исследования*. 1. Труды ГИМ, 210. Москва, с. 212-241.
- Каинов, С. Ю., Сингх, В. К. 2016. Деревянный чехол топора с Троицкого раскопа. *Новгород и новгородская земля. История и археология*, 30, с. 196-203.
- Каменецакая, Е. В. 1991. Заолшпанская курганная группа Гнездова. В: Авдусин, Д. А. (ред.). *Смоленск и Гнездово (к истории древнерусского города)*. Москва: МГУ, с. 125-174.
- Капустін, К. М., Мироненко, Л. В., Хамайко, Н. В., Шевченко, Т. М., Шелехань, О. В. 2020. Нові надходження до наукових фондів Інституту археології НАН України (2004—2019 рр.). *Археологія і давня історія України*, 1 (34), с. 208-261.
- Каргер, М. К. 1950. *Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938—1947 гг.)*. Киев: АН УССР.
- Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. I. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Кирпичников, А. Н. 1966а. *Древнерусское оружие*. 1: Мечи и сабли. Археология СССР. Свод археологических источников. Москва; Ленинград: Наука.
- Кирпичников, А. Н. 1966b. *Древнерусское оружие*. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв. Археология СССР. Свод археологических источников. Москва; Ленинград: Наука.
- Кирпичников, А. Н. 1973. *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв.* Археология СССР. Свод археологических источников. Москва: Наука.
- Кокорина, Н. А. 2014. К вопросу о назначении так называемых «реликвариюв» эпохи средневековья Восточной Европы. *Поволжская археология*, 2 (8), с. 49-69.
- Колчин, Б. А. 1959. *Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого*. Материалы и исследования по археологии СССР, 65: Труды Новгородской археологической экспедиции, II. Москва: АН СССР.
- Колчин, Б. А. 1982. Хронология новгородских древностей. В: Колчин, Б. А., Янин, В. Л. (ред.). *Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода*. Москва: Наука, с. 156-177.
- Корзухина, Г. Ф. 1954. *Русские клады IX—XIII вв.* Москва: АН СССР.
- Крыласова, Н. Б. 2007. Хронология кресал Пермского Предуралья. *Известия Челябинского научного центра*, 1 (35), с. 157-161.
- Кулаков, В. И. 1990. *Древности Пруссов VI—XIII вв.* Москва: Наука.
- Кулаков, В. И. 1999. Ирзекапинис. *Stratum plus*, 5, с. 211-273.
- Кулаков, В. И. 2012. *Неманский янтарный путь в эпоху викингов*. Калининград: Калининградский областной музей янтаря.
- Кучера, М. П., Иванченко, Л. І. 1987. Давньоруська оборонна лінія в Поросі. *Археологія*, 59, с. 67-79.
- Лебедев, Г. С. 1985. *Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки*. Ленинград: ЛГУ.
- Леонтьев, А. Е. 1976. Классификация ножей Сарского городища. *Советская археология*, 2, с. 33-44.
- Леонтьев, А. Е. 1996. *Археология мери: к предистории Северо-Восточной Руси*. Москва: Геоэко.
- Лесман, Ю. М. 2014. Скандинавский компонент древнерусской культуры. *Stratum plus*, 5, с. 43-81.
- Ливох, Р. 2010. Большие курганы летописного Плесненска. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А., Мусин, А. Е. (ред.). *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 486-492.
- Лобанов, Н. А. 1989. Некоторые бытовые находки из Пскова. *Краткие сообщения Института археологии*, 195, с. 80-85.
- Макаров, Н. А., Зайцева, И. Е. 2020. Кресты «скандинавского типа» на памятниках Суздальского Ополья: новые находки. *Археологические вести*, 28, с. 347-365.
- Мальм, В. А. 1967. Подковообразные и кольцевые застёжки-фибулы. *Труды ГИМ*, 43: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., с. 149-190.
- Мец, Н. Д. 1948. К вопросу о торках. *Краткие сообщения ИИМК*, XXIII, с. 45-49.
- Минасян, Р. С. 1980. Четыре группы ножей Восточной Европы эпохи раннего средневековья (к вопросу о появлении славянских форм в лесной зоне). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 21, с. 68-74.
- Моця, А. П. 1987. *Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников)*. Киев: Наукова думка.
- Моця, О. П. 1993. *Населення Південно-руських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів)*. Київ: ІА НАН України.
- Мугуревич, Э. С. 1965. *Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв.: экономические связи с Русью и другими территориями. Пути сообщения*. Рига: Зинатне.
- Мурашева, В. В. 1997. Поясной набор. В: Колчин, Б. А., Макарова, Т. И. (ред.). *Археология. Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Наука, с. 79-80.
- Мурашева, В. В. 2000. *Древнерусские ремешные наборные украшения (X—XIII вв.)*. Москва: Эдиториал УРСС.

Мусин, А. Е. 2002. *Христианизация Новгородской земли в IX—XIV вв. Погребальный обряд и христианские древности*. Труды ИИМК РАН, V. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение.

Мусин, А. Е. 2013. Металлические кресты. *Археологический альманах*, 32: Древности Семидворья, I, с. 189-218.

Несмиян, О. А., Несмиян, В. Г. 2012. Изделия из цветного металла из коллекции Ключковского селища 2. *Археология Владимиро-Суздальской земли*, 4, с. 101-110.

Носов, Е. Н., Плохов, А. В., Хвоцинская, Н. В. 2017. *Рюриково городище. Новые этапы исследования*. Санкт-Петербург: Д. Буланин.

Одинцов, Г. Ф. 1978. К истории древнерусских названий метательного копья (луца и его варианты; сулица, совь, копийце). *Этимология 1976*, с. 101-111.

Орлов, Р. С., Погорілий, В. І. 1977. Поховання кочівника поблизу с. Поділля на Київщині. *Археологія*, 24, с. 87-89.

Петерсен, Я. 2005. *Норвежские мечи эпохи викингов*. Санкт-Петербург: Альфарет.

Пивоваров, С. В. 2006. *Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (IX—перша половина XIII ст.)*. Чернівці: Зелена Буковина.

Плавінські, М. 2007. Ланцэтпадобныя наканечнікі коп'я на тэрыторыі Беларусі: храналогія і тапаграфія знаходак. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 14, с. 156-175.

Плавинский, Н. А. 2010. Курганный могильник Погоща в контексте окняжения северо-западных регионов Полоцкого княжества. *Археология и история Пскова и Псковской земли*, с. 196-202.

Плавінські, М. 2013. *Узбраенне Беларускіх земляў X—XIII стагоддзя*. Мінск: Галяіаф.

Плавинский, Н. А. 2014а. Вооружение западных земель Руси X — первой половины XI в.: становление древнерусской традиции и формирование региональных особенностей (по материалам с территории Беларуси). В: Макаров, Н. А., Леонтьев, А. Е. (ред.). *Русь в IX—XII веках. Общество, государство, культура*. Москва; Вологда: Древности севера, с. 62-73.

Плавинский, Н. А. 2014б. Узколезвийные топоры с профилированным обухом с территории Беларуси: вопросы происхождения и хронологии типа. В: Бурцев, И. Г. (ред.). *Воинские традиции в археологическом контексте: от позднего латена до позднего средневековья*. Тула: Куликово поле, с. 72-88.

Плетнева, С. А. 1958. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 62: Труды Волго-Донской археологической экспедиции, I, с. 151-226.

Плетнева, С. А. 1963. Кочевнический могильник близ Саркела — Белой Вежи. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 109: Труды Волго-Донской археологической экспедиции, II, с. 216-259.

Плетнева, С. А. 1967. *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР, 142. Москва: Наука.

Повесть... 1950. *Повесть временных лет*. Часть первая: Текст и перевод. Москва; Ленинград: Наука.

Полное... 1923. *Полное собрание русских летописей*. 2: Ипатьевская летопись, 1. Петроград.

Покровская, Л. В., Степанов, А. М., Сингх, В. К. 2017. Нателные кресты, крестовидные и крестовключенные привески XI — начала XII вв. (по материалам Троицких XIII и XIV раскопов). В: Мусин, А. Е. (ред.). *В камне и в бронзе: Сборник статей*

в честь Анны Песковой. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 467-474.

Путь... 1996. *Путь из варяг в греки и из греки. Каталог выставки*. Москва: ГИМ.

Радиньш, А. 2001. Погребальный обряд и инвентарь латгальских захоронений 10—13 веков. *Archaeologia Lituana*, 2, с. 65-118.

Руденко, К. 2000. Тюркский мир и Волго-Камье в XI—XII вв. (археологические аспекты проблемы). *Татар археологиясе*, 1—2 (6—7), с. 42-102.

Руденко, К. А. 2015. Хронология болгарских селищ конца X — XIII в. в Западном Закамье (по материалам исследований 1992—2011 гг.). В: Гайдуков, П. Г. (ред.). *Города и веси средневековой Руси: археология, история, культура: к 60-летию Николая Андреевича Макарова*. Москва; Вологда: Древности севера, с. 135-154.

Русанова, И. П. 1966. *Курганы полян X—XII вв.* Свод археологических источников, Е1-24. Москва: Наука.

Рыбаков, Б. А. 1949. Древности Чернигова. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 11: Материалы и исследования по археологии Древнерусских городов, I, с. 7-99.

Савваитов, П. 1896. *Описание старинных русских утварей, одежды, оружия, ратных доспехов и конского прибора в азбучном порядке расположенное*. Санкт-Петербург: ИАН.

Сагайдак, М. А. 1988. О конструкциях погребальных комплексов Киевщины и Черниговщины IX—XI вв. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка, с. 127-135.

Салмина, Е. В., Салмин, С. А. 2008. Ольгинские I—III раскопы 2006 года на Завеличье средневекового Пскова. *Археология и история Пскова и Псковской земли*, 23 (53), с. 29-51.

Седов, В. В. 1953. Этнический состав населения Северо-Западных земель Великого Новгорода (IX—XIV вв.). *Советская археология*, XVIII, с. 190-229.

Седова, М. В. 1959. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X—XV вв.). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 65, с. 223-261.

Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X—XV вв.)*. Москва: Наука.

Седова, М. В. 1997. Украшения из меди и сплавов. В: Колчин, Б. А., Макарова, Т. И. (ред.). *Археология. Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Наука, с. 63-79.

Сергеева, М. С. 2015. *Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня*. Київ; Харків: Майдан.

Сиволап, М., Борисов, А., Марченко, О. 2017. Сокири давньоруського часу з фондів черкаського міського археологічного музею Середньої Надніпрянщини. *Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*, 14 (16), с. 64-67.

Ситий, Ю. М., Гребінь, П. М. 2017. Дослідження ремісного району на північній околиці передгороддя Чернігова. В: Моця, О. П. (ред.). *Возв'язь — Зв'язель — Новоград-Волинський у часовому зрізі тисячоліть*. Харків: Майдан; Київ: Стародавній світ, с. 136-145.

Спицын, А. 1896. *Курганы С.-Петербургской губернии въ раскопкахъ Л. К. Ивановскаго*. Материалы по археологии России, 20. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

Спицын, А. А. 1905а. Гнездовские курганы въ раскопкахъ С. И. Сергеева. *Известия Императорской Археологической Комиссии*, 15, с. 6-70.

Спицын, А. А. 1905б. Владимирские курганы. *Известия Императорской Археологической Комиссии*, 15, с. 84-172.

- Тарабардина, О. А. 2014. Кресты «скандинавского» типа из раскопок в Новгороде. *Труды ГИМ*, 198, с. 234-241.
- Терський, С. В. 2015а. Спорядження вершника та коня на Волині в X—XIV століттях. *Культура і мистецтво Західноукраїнських земель 2009, 2010*, с. 71-114.
- Терський, С. В. 2015. Формування кінноти у слов'ян в VI—XI ст. на правобережжі України. *Військово-науковий вісник*, 24, с. 29-39.
- Терський, С. 2017. Зброя та дружинне спорядження з розкопок городища «Замчисько» (м. Судова Вишня) у фондах ЛІМу. *Наукові записки*, XVII, с. 3-19.
- Федоров-Давыдов, Г. А. 1966. *Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов. Археологические памятники*. Москва: МГУ.
- Фехнер, М. В. 1968. Крестовидные подвески «скандинавского» типа. В: Крупнов, Е. И. (ред.). *Славяне и Русь*. Москва: Наука, с. 210-214.
- Флерова, В. Е. 1997. *Граффити Хазарии*. Москва: Эдиториал УРСС.
- Чайка, Р. М. 2009. Давньоруське городище Листвин і його околиці у X—XI ст. Львів: Ліга-прес.
- Черенко, І. 2003. Давньоруські колодязі Чернігова. В: *Середньовічні старожитності Південної Русі-України. Тези доповідей Другої Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. Чернігів, 11—13 квітня 2003 року*. Чернігів: Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, с. 107-111.
- Чуракова, А. Ю. 2017. Подвески-кресты «скандинавского типа» в контексте погребальной культуры Древней Руси XI—XII вв. В: Платонова, Н. И. (ред.). *Élite ou Égalité... Северная Русь и культурные трансформации в Европе VII—XII вв.* Санкт-Петербург: Бранко, с. 159-177.
- Шноре, Э. Д. 1961. *Асотское городище*. Материалы и исследование по археологии Латвийской ССР, П. Рига: АН Латвийской ССР.
- Яковлева, Е. А., Салмина, Е. В., Королёва, Э. В. 2012. Псков. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Русь в IX—XI веках: археологическая панорама*. Москва; Вологда: Древности Севера, с. 139-159.
- Яковлева, Е. А. 2016. Камерное погребение 1 (ул. Советская, 60а; Старовознесенский I раскоп, 2003/2004 гг., уч. Б, В, кв. В11—13, Г11—13, Д11—13, пл. 9—17). В: Лабутина, И. К. (ред.). *Древнерусский некрополь Пскова X—начала XI века*. II: Камерные погребения древнего Пскова (по материалам археологических раскопок 2003—2009 гг. у Старовознесенского монастыря). Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 28-83.
- Androshechuk, F. 2011. Symbols of Faith or Symbols of Status? Christian Objects in Tenth-Century Rus'. *Ruthenica*, Supplementum 4: Early Christianity on the way from Varangians to the Greeks, p. 70-89.
- Arbman, H. 1940. *Birka*. I: Die Graber. Tafeln. Uppsala: Almqvist und Wiksells Boktryckeri-Aktiebolag.
- Arbman, H. *Birka*. I: Die Graber. Text. Uppsala: Almqvist und Wiksells Boktryckeri-Aktiebolag.
- Arwidsson, G., Holmquist, L. 1984. Holzleimer: Daubengefäße und übrige Eimer aus Holz. In: Arwidsson, G. (ed.). *Birka*. II, 1: Systematische Analysen der Gräberfunde. Stockholm: Almqvist und Wiksells international, S. 237-241.
- Ashley, S. 2016. Global worlds, local worlds: connections and transformations in the Viking age. *Byzantium and the Viking world*. Uppsala: Uppsala university, p. 363-386.
- Banyte-Rowell, R., Buza, Z. 2005. Semigallians relations with their neighbours. In: *The Semigallians. Baltic Archaeological Exhibition. Catalogue*. Vilnius; Riga: Lietuvos nacionalinis muziejus, Latvijas Nacionālais vestures muzejs, p. 153-175.
- Baranov, V., Ivakin, V. 2019. Burials with weaponry in the Ostriv Baltic graveyard in the Middle Dnieper area (excavated in 2017—2018). *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, XXXVII: Medieval warriors in the Slavic and Baltic area, p. 99-127.
- Becker, A. 2006. Die metallbeschlagenen Germanischen Holzleimer der Römischen Kaiserzeit. *Jahrbuch des RGZM*, 53, s. 345-520.
- Bliujienė, A. 1999. *Vikingų epochos kuršių papuošalų ornamentika*. Vilnius: Diemedžio.
- Brøndsted, J. 1936. Danish Inhumation Graves of the Viking Age. A Survey. *Acta Archaeologica*, 7, p. 81-228.
- Dzik, M. 2006. *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w śukowie, pow. Płońsk. Światowit*. Supplement Series, P: Prehistory and Middle Ages, XIII. Warszawa: Institute of archaeology Warsaw University.
- Edgren, T. 2009. The Viking age in Finland. In: Brink, S., Price, N. (eds.). *The Viking World*. London; New-York: Routledge, p. 470-484.
- Freedon, U., von. 2018. Kleine metallgefaste Daubengefäße — Gedanken zur Tisch- und Speisekultur in der Merowingerzeit. *Publikationen der Reiss-Engelhorn-Museen*, 85: Mannheimer Geschichtsblätter Sonderveröffentlichung, 11: Von Hammaburg nach Herimundesheim. Festschrift für Ursula Koch, S. 89-100.
- Gaerte, W. 1935. Die Schnalle von Schulstein mit arabischer Schrift. *Altpreußen. Jahrgang*, 1, Heft 2, s. 65-68.
- Gall, E. 2015. The archaeological research state of the 9/10—11th centuries in Moldova (Romania). Some thoughts on funerary places and stray finds (axes). *Ziridava. Studia archaeologica*, 29, p. 313-332.
- Garipzanov, I. 2011. Early Christian Scandinavia and the problem of Eastern Influences. *Ruthenica*, Supplementum 4: Early Christianity on the way from Varangians to the Greeks, p. 17-32.
- Gräslund, A.-S. 1980. *Birka*. IV: The Burial Customs. A study of the graves on Björkö. Stockholm: Almqvist and Wiksell.
- Gräslund, A.-S. 1984. Beutel und Taschyn. In: Arwidsson, G. (ed.). *Birka*. II, 1: Systematische Analysen der Gräberfunde. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, S. 141-154.
- Griciuvienė, E., Buza, Z. 2007. Selonians in the 6th—13th centuries. In: *The Selonians. Baltic Archaeological Exhibition. Catalogue*. Vilnius; Riga: Lietuvos nacionalinis muziejus, Latvijas Nacionālais vestures muzejs, p. 27-85.
- Griciuvienė, E., Zeiere, I. 2007. Selonian finds. Import. Trade. In: *The Selonians. Baltic Archaeological Exhibition. Catalogue*. Vilnius; Riga: Lietuvos nacionalinis muziejus, Latvijas Nacionālais vestures muzejs, p. 244-259.
- Griciuvienė, E., Grižas, G. (eds.). 2009. *The Curonians. Tribe Culture According to the Burial Data. Baltic archaeological exhibition. Catalogue*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.
- Janowski, A. 2011. Early medieval chamber graves on the south coast of the Baltic Sea. *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas*, 60: Der Wandel um 1000. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 18. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Greifswald, 23. bis 27. März 2009, S. 257-267.
- Johansson, B. M. 2004. Mollusc Shells in Swedish Archaeology — Occurrence, Significance and Potentials. *Lund Archaeological Review*, B-9 (2002—2003), p. 89-132.
- Kazakevicius, V. 1996. *IX—XIII Baltu kalavijai*. Vilnius: Alma littera.

Koperkiewicz, A. 2005. *Praktyki pogrzebowe z początku II tysiąclecia n. e. na północno-wschodniej rubieżu Słowiańszczyzny Zachodniej. Część I Analityczno-syntetyczna*. Rozprawa doktorska. Toruń.

Kościelecki, P. 2000. Topografia wyposażenia grobów męskich na staromazowieckich cmentarzyskach z grobami w obudowach kamiennych z XI—XIII wieku. *Studia i materiały archeologiczne*, 10, s. 55-88.

Krzyszowski, A. 2014. Naczynia ceramiczne i wiaderka klepkowe z wczesnopiastowskiego cmentarzyska w Sowinkach k. Poznania. *Acta Archaeologica Lodziana*, 60: Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej, s. 137-158.

Kurasinski, T. 2015. Burials with Buckets in Early Medieval Poland: A Pagan or Christian Custom? *Analicta archaeologica ressoviensia*, 10, p. 138-198.

Lee, C. 2007. *Feasting the dead. Food and Drink in Anglo-Saxon Burial Rituals*. Anglo-Saxon Studies, 9. Woodbridge: The Boydell.

Liwoch, R., Müller-Wille, M. 2012. «Druzina» graves dating to the time around ad 1000 in Pidgirci (Western Ukraine). *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 42, Heft 3, p. 421-438.

Mägi, M. 2002. *At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Societe and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th—13th centuries AD*. Tallin: Gotland University College.

Mühlen, B. 1975. *Die Kultur der Wikinger in Ostpreussen*. Bonner Hefte zur Vorgeschichte, 9. Bonn.

Mugurēvičs, E. 1974. Krustiņveida piekariņi latvijā laikā no 11. līdz 15. gs. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XI: Apcerējumi par latvijas materiālās un garīgās kultūras pieminekļu tipoloģiju un hronoloģiju, s. 220-239.

Nadolski, A. 1954. *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*. Acta archaeologica universitatis Lodzianis, 3. Lodz: Zakład im. Ossolinskich we Wrocławiu.

Schulze-Dörrlamm, M. 2003. Herkunft und Funktion der dreizipfligen Geweihbehälter des frühen und hohen Mittelalters. *Jahrbuch des RGZM*, 2, S. 529-557.

Snore, E. 1987. Betelju kapulauks augšzeme. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XV, s. 68-81.

Snore, E. 1996. Daugavas lībieši doles salā. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XVIII, s. 111-130.

Szatmári, S. 1980. Das Gräberfeld von Oroszlány und seine Stelle in der Frühwarenzeitlichen Metallkunst. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXII, 1—4, S. 97-116.

Širouchov, R. 2012. *Prūsų ir Kuršių kontaktai XI—XIII a. pradžioje archeologijos duomenimis*. Daktaro disertacija. Klaipėdos universiteto leidykla. Klaipėda.

The déen, S. 2010. Immortal Maidens: The Visual Significance of the Colour White in Girls' Graves on Viking-Age Gotland. *Stockholm Studies in Archaeology*, 53: Making Sense of Things. Archaeologies of Sensory Perception, p. 103-120.

Tesch, S. 2007. Cum grano salis — Salt and Prestige. Late Viking age and Early Medieval T-Shaped and Cylindrical Salt Containers. In: Fransson, U., Svedin, M., Bergerbrant, S., Androshchuk, F. (ed.). *Cultural interaction between east and west. Archaeology, artefacts and human contacts in northern Europe during the pre- and early history*. Stockholm: Stockholms University, p. 227-235.

Tocik, A. 1971. Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der sudwestslowakei. *Slovenska archeologia*, XIX, 1, S. 135-276.

Tomková, K. 2013. Urbs Praga und Levý Hradec — von Sklaven zu Fürsten. Soziale Gruppen und Gesellschaftsstrukturen im westslawischen Raum.

In: Biermann, F., Kersting, Th. Klammt, A. (eds.). *Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 20. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Brandenburg (Havel), 16. bis 18. April 2012*. Langenweissbach: Beier & Beran. Archäologische Fachliteratur, S. 43-55.

Thunmark-Nylén, L. 1995. *Die Wikingerzeit Gotlands I. Abbildungen der Grabfunde*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie Och Antikvitets Akademien.

Thunmark-Nylén, L. 1998. *Die Wikingerzeit Gotlands II. Stockholm*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie Och Antikvitets Akademien.

Tvauri, A. 2012. *The Migration period, Pre-Viking age and Viking age in Estonia*. Estonian archaeology, 4. Tartu: Tartu University.

Vaska, B. 2016. Artistic Influence or Close Trading Contacts? Latgallian Penannular Brooches and Gotland (the Ninth to Eleventh Century). *Archaeologia Baltica*, 23, p. 199-207.

Urtāns, V. 1968. Latvijas iedzīvotāju sakari ar slāviem i g. t. otrajā pusē. *Arheoloģija un etnogrāfija*, VIII, s. 65-85.

Wyss-Giacosa, P. 2008. Die Kaurischnecke «Cypraea moneta» als Kulturobjekt. In: Loetz, F., Steinbrecher, A. (eds.). *Sammelsurium der Tiere. Geschichte und Geschichten des Zoologischen Museums der Universität Zürich*. Zürich, S. 117-125.

Zeman, J. 1956. Dřevěná věderka doby římské a otázka jejich dalšího vývoje. *Památky archeologické*, XLVII, s. 86-104.

Žulkus, V., Klimka, L. 1989. *Lietuvos pajurio zemes viduramžiais*. Vilnius: Mokslas.

REFERENCES

Aksonov, V. S. 2022. Mushli yak element vbrannia nase-lennia saltivskoi kultury (za materialamy birytualnoho mohylnyka Chervona Hirka). *Arkheolohiia*, 1, s. 101-113.

Alekseev, L. V. 1966. *Polotskaia zemlia (očerki istorii severnoi Belorussii) v IX—XIII vv*. Moskva: Nauka.

Aleshkovskii, M. Kh. 1960. Kurgany russkikh družhinikov XI—XII vv. *Sovetskaia arkheologija*, 1, s. 70-90.

Androshchuk, F., Zotsenko, V. 2012. *Skandinavskie drevnosti Iuzhnoi Rusi. Katalog*. Parizh: Ukrainskiy natsionalny komitet vizantiyskikh doslidzhen.

Artamonova, O. A. 1963. *Mogilnik Sarkela — Beloi Vezhi*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 109: Trudy Volgo-Donskoi arkheologicheskoi ekspeditsii, III. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Artsikhovskii, A. V. 1930. *Kurgany Viatichei*. Moskva: RANION.

Artsikhovskii, A. V. 1946. Russkoe oruzhie X—XIII vv. *Doklady i soobshcheniia istoricheskogo fakulteta MGU*, 4, s. 3-17.

Arkhipov, G. A. 1986. *Mariitsy XII—XIII vekov (k etnokulturnoi istorii Povetluzhia)*. Ioshkar-Ola: Mariiskoe knizhnoe izdatelstvo.

Baranov, V. I., Ivakin, V. H. 2020. Pokhvalni komplekсы z zbroieiu mohylnyka Ostriv (za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen 2017—2019 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 300-320.

Baranov, V. I., Ivakin, V. H., Shyroukhov, R. A. 2021. Pokhvalnyi obriad mohylnyka Ostriv (za materialamy arkheolohichnykh naukovyriativnykh doslidzhen 2017—2018 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 279-293.

Beilekchi, V. V. 2015. Kresala Muromy. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 239, s. 369-383.

Belavin, A. M., Krylasova, N. B. 2008. *Drevniaia Afkula: arkheologicheskii kompleks u s. Rozhdestvensk*. Perm: PGPU.

Borovskiy, Ya. Ye., Kaliuk, O. P. 1993. Doslidzhennia kyivskoho dytyntsia. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavnii Kyiv. Arkheolohichni doslidzhennia 1984—1989 rr*. Kyiv: Naukova dumka, s. 3-42.

Vitliyanov, S. 2007. Nepublikovani kolanni garnituri ot Veliki Preslav. *Izsludvaniia po bielgarska srednovekovna arkheolohiia*, s. 245-258.

- Voznyi, I. P. 2017. Mizhnarodni torhovi zv'iazky naselenia pivnichnoi Bukoviny v XII — pershii polovini XIII st. In: Motsia, O. P. (ed.). *Vozviahl — Zviahel — Novohrad-Volynskiy u chasovomu zrizi tysiacholit.* Kharkiv: Maidan, s. 72-83.
- Voronin, N. N. 1954. *Drevnee Grodno (po materialam arkheologicheskikh raskopok 193—1949 gg.)*. Materialy po arkheologii Drevnerusskikh gorodov, III. Moskva: AN SSSR.
- Golubeva, L. A. 1949. Kievskii nekropol. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 11: Materialy i issledovaniia po arkheologii Drevnerusskikh gorodov, 1. Moskva; Leningrad: AN SSSR, s. 103-118.
- Golubeva, L. A. 1965. K istorii plastinchatykh ogniv Vostochnoi Evropy. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 130, s. 257-260.
- Gopak, V. D. 1986. Zhelezoobrabatyvaiushchee remeslo. In: Baran, V. D. (ed.). *Arkheologiya Ukrainy SSR. III: Ranneslavianskii i drevnerusskii periody.* Kiev: Naukova dumka, s. 417-428.
- Garustovich, G. N., Ivanov, V. A. 2001. *Oguzy i pechenegi v Evraziiskikh stepakh.* Ufa: Gilem.
- Hotun, I. A., Kazimir, O. M. 2010. Khodosivskiy arkheologichnyi kompleks: vyvchennia, okhorona, eksperymentalne modeliuвання. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1, s. 100-108.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M. 2019. Serednovichni selyshcha Kyivskykh peredmist za rezultaty robot ostannikh sezoniv. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (30), s. 140-171.
- Darkevich, V. P., Borisevich, G. V. 1995. *Drevniaia stolitsa Riazanskoï zemli: XI—XIII vv.* Moskva: Krug.
- Dovzhenok, V. Y., Honcharov, V. K., Yura, R. O. 1966. *Drevnorusskoe misto Voin.* Kyiv: Naukova dumka.
- Dučyc, L. 1994. Ab adnoj katehoryi kurhannykh znachodak. *Historyčna-archeolohičny zbornik*, 4, s. 49-57.
- Evglevskii, A. V., Potemkina, T. M. 2000. Kresala v pozdnekochevnicheskikh pogrebeniakh Vostochnoi Evropy. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 1, s. 181-208.
- Zhukova, E. N., Stepanova, Iu. V. 2010. *Drevnerusskie pogrebalnye pamiatniki Verkhnevolzhia. Istoriia izucheniia. Katalog issledovannykh pamiatnikov.* Tver: Nauchnaia kniga.
- Zajkoŭski, E. 2018. Slavianskija pachavanni z draŭlianyimi viėdrami: areal raspaŭsiudžanniia, chranalohija, vytoki tradytsii, siemantyka. *Materialy i doslidzhennia z archeolohii Prykarpattia i Volyni*, 22, s. 135-155.
- Zaitseva, I. E., Makarov, N. A. 2007. Mogilnik Minino II. Opisanie pogrebalnykh kompleksov. In: Makarov, N. A. (ed.). *Arkheologiya severnorusskoi derevni X—XIII vv.: srednevekovye poseleniia i mogilniki na Kubenskom ozere.* 1: Poseleniia i mogilniki. Moskva: Nauka, s. 233-338.
- Zaitseva, I. E. 2008. Izdeliia iz tsvetnykh metallov i serebra. In: Makarov, N. A. (ed.). *Arkheologiya severno-russkoi derevni X—XIII vekov: srednevekovye poseleniia i mogilniki na Kubenskom ozere.* 2: Materialnaia kultura i khronologiya. Moskva: Nauka, s. 57-142.
- Zakharov, S. D. 2004. *Drevnerusskii gorod Beloozero.* Moskva: Indrik.
- Zakharov, S. D., Adamenko, O. N. 2008. Izdeliia iz zheleza. In: Makarov, N. A. (ed.). *Arkheologiya severno-russkoi derevni X—XIII vekov: srednevekovye poseleniia i mogilniki na Kubenskom ozere.* 2: Materialnaia kultura i khronologiya. Moskva: Nauka, s. 7-53.
- Zverugo, Ia. G. 1975. *Drevnii Volkovysk (X—XIV vv.)*. Minsk: Nauka i tekhnika.
- Zverugo, Ia. G. 1989. *Verkhnee Ponemane v IX—XIII vv.* Minsk: Navuka i tekhnika.
- Zotsenko, V. N., Ievlev, M. M. 2010. Bronzovaia liteinaia forma XI v. iz Kieva. In: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A., Musin, A. E. (ed.). *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki.* Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 371-374.
- Ivakin, V., Baranov, V., Dzhik, M., Zotsenko, I., Sorokun, A., Manihda, O. 2020a. Doslidzhennia mohylnyka Ostriv 1 ta davnorusskoho horodyshcha v Sukholisakh. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 87-90.
- Ivakin, V., Baranov, V., Sorokun, A., Belenko, M. 2020b. Doslidzhennia bahatosharovoho poselennia i mohylnyka Ostriv. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 102-105.
- Ivakin, V., Baranov, V. 2020. Zakhidnobaltskyi mohylnyk na Porossi. In: *Tanatolohiia: smert ta navkolo smerti v yevropeiskii kulturi.* 1—2: Materialy Mizhnarodnoi naukovi konferentsii «Tanatolohiia: smert ta navkolo smerti v yevropeiskii kulturi» (1 vyp. — 13 hrudnia 2019 r.; 2 vyp. — 13 lystopada 2020 r.). Kyiv, s. 31-36.
- Ivakin, V. G. 2011. Kievskie pogrebeniia X veka. *Stratum plus*, 5, s. 243-286.
- Ivakin, G. Iu. 2005. Pogrebeniia X — pervoi poloviny XI v. iz raskopok Mikhailovskogo Zlatoverkhogo monastyria (1997—1999 gg.). In: Makarov, N. A., Chernetsov, A. V. (ed.). *Rus v IX—XIV vv.: vzaimodeistvie Severa i Iuga.* Moskva: Nauka, s. 287-304.
- Kazakov, E. P. 1991. *Bulgarskoe selo X—XIII vekov nizovii Kamy.* Kazan: Tatarskoe knizhnoe izdatelstvo.
- Kainov, S. Iu. 2018. Pogrebeniia s predmetami vooruzheniia Gnezdovskogo nekropolia. In: Kainov, S. Iu. (ed.). *Gnezdovskii arkheologicheskii kompleks. Materialy i issledovaniia.* 1. Trudy GIM, 210. Moskva, s. 212-241.
- Kainov, S. Iu., Singkh, V. K. 2016. Dereviannyi chekhol topora s Troitskogo raskopa. *Novgorod i novgorodskaia zemlia. Istoriia i arkheologiya*, 30, s. 196-203.
- Kamenetskaia, E. V. 1991. Zaoleshanskaia kurgannaia grupa Gnezdova. In: Avdusin, D. A. (ed.). *Smolensk i Gnezdovo (k istorii drevnerusskogo goroda).* Moskva: MGU, s. 125-174.
- Kapustin, K. M., Myronenko, L. V., Khamaiko, N. V., Shevchenko, T. M., Shelekhin, O. V. 2020. Novi nadkhozheniia do naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy (2004—2019 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (34), s. 208-261.
- Karger, M. K. 1950. *Arkheologicheskie issledovaniia drevnego Kieva. Otchety i materialy (1938—1947 gg.)*. Kiev: AN USSR.
- Karger, M. K. 1958. *Drevnii Kiev. Ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda.* I. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Kirpichnikov, A. N. 1966a. *Drevnerusskoe oruzhie.* 1: Mechi i sabli. Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov. Moskva; Leningrad: Nauka.
- Kirpichnikov, A. N. 1966b. *Drevnerusskoe oruzhie.* 2: Kopia, sulitsy, boevye topory, bulavy, kisteny IX—XIII vv. Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov. Moskva; Leningrad: Nauka.
- Kirpichnikov, A. N. 1973. *Snariazhenie vsadnika i verkhovogo konia na Rusi IX—XIII vv.* Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov. Moskva: Nauka.
- Kokorina, N. A. 2014. K voprosu o naznacheniі tak nazyvaemykh «relikvariev» epokhi srednevekovia Vostochnoi Evropy. *Povolzhskaia arkheologiya*, 2 (8), s. 49-69.
- Kolchin, B. A. 1959. *Zhelezoobrabatyvaiushchee remeslo Novgoroda Velikogo.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 65: Trudy Novgorodskoi arkheologicheskoi ekspeditsii, II. Moskva: AN SSSR.
- Kolchin, B. A. 1982. Khronologiya novgorodskikh drevnostei. In: Kolchin, B. A., Ianin, V. L. (eds.). *Novgorodskii sbornik. 50 let raskopok Novgoroda.* Moskva: Nauka, s. 156-177.
- Korzukhina, G. F. 1954. *Russkie klady IX—XIII vv.* Moskva: AN SSSR.
- Krylasova, N. B. 2007. Khronologiya kresal Permskogo Preduralia. *Izvestiia Cheliabinskogo nauchnogo tsentra*, 1 (35), s. 157-161.
- Kulakov, V. I. 1990. *Drevnosti Prussov VI—XIII vv.* Moskva: Nauka.
- Kulakov, V. I. 1999. Irzepakapis. *Stratum plus*, 5, s. 211-273.
- Kulakov, V. I. 2012. *Nemanskii iantarnyi put v epokhu vikingov.* Kaliningrad: Kaliningradskii oblastnoi muzei iantaria.
- Kuchera, M. P., Ivanchenko, L. I. 1987. Davnorusska oboironna liniia v Porossi. *Arkheolohiia*, 59, s. 67-79.
- Lebedev, G. S. 1985. *Epokha vikingov v Severnoi Evrope. Istorko-arkheologicheskie ocherki.* Leningrad: LGU.
- Leontev, A. E. 1976. Klassifikatsiia nozhei Sarskogo gorodishcha. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, s. 33-44.
- Leontev, A. E. 1996. *Arkheologiya meri: k predystorii Severo-Vostochnoi Rusi.* Moskva: Geoeko.
- Lesman, Iu. M. 2014. Skandinavskii komponent drevnerusskoi kultury. *Stratum plus*, 5, s. 43-81.
- Livokh, R. 2010. Bolshie kurgany letopisnogo Plesnenska. In: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A., Musin, A. E. (eds.). *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki.* Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 486-492.
- Lobanov, N. A. 1989. Nekotorye bytovye nakhodki iz Pskova. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 195, s. 80-85.

- Makarov, N. A., Zaitseva, I. E. 2020. Kresty «skandinavskogo tipa» na pamiatnikakh Suzdalskogo Opolia: novye nakhodki. *Arkheologicheskie vesti*, 28, s. 347-365.
- Malm, V. A. 1967. Podkovoobraznye i koltsevye zastezhki-fibuly. *Trudy GIM*, 43: Ocherki po istorii russkoi derevni X—XIII vv., s. 149-190.
- Mets, N. D. 1948. K voprosu o torkakh. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, XXIII, s. 45-49.
- Minasian, R. S. 1980. Chetyre grupy nozhei Vostochnoi Evropy epokhi rannego srednevekovia (k voprosu o poiavlenii slavianskikh form v lesnoi zone). *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 21, s. 68-74.
- Motsia, A. P. 1987. *Naselenie Srednego Podneprov'ia IX—XIII vv. (po dannym pogrebalnykh pamiatnikov)*. Kiev: Naukova dumka.
- Motsia, O. P. 1993. *Naseleniia Pivdenno-ruskykh zemel IX—XIII st. (za materialamy nekropoliv)*. Kyiv: IANAN Ukrainy.
- Mugurevich, E. S. 1965. *Vostochnaia Latviia i sosednie zemli v X—XIII vv.: ekonomicheskie sviazi s Rusiu i drugimi territoriiami. Puti soobshcheniia*. Riga: Zinatne.
- Murasheva, V. V. 1997. Poiasnoi nabor. In: Kolchin, B. A., Makarova, T. I. (ed.). *Arkheologiiia. Drevniaia Rus. Byt i kultura*. Moskva: Nauka, s. 79-80.
- Murasheva, V. V. 2000. *Drevnerusskie remennye nabornye ukrasheniia (X—XIII vv.)*. Moskva: Editorial URSS.
- Musin, A. E. 2002. *Khristianizatsiia Novgorodskoi zemli v IX—XIV vv. Pogrebalnyi obriad i khristianskie drevnosti*. Trudy IIMK RAN, V. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie.
- Musin, A. E. 2013. *Metallicheskie kresty. Arkheologicheskii almanakh*, 32: Drevnosti Semidvoria, I, s. 189-218.
- Nesmiian, O. A., Nesmiian, V. G. 2012. Izdeliia iz tsvetnogo metalla iz kolektsii Klochkovskogo selishcha 2. *Arkheologiiia Vladimiro-Suzdalskoi zemli*, 4, s. 101-110.
- Nosov, E. N., Plokhov, A. V., Khvoshchinskaia, N. V. 2017. *Riurikovo gorodishche. Novye etapy issledovaniia*. Sankt-Peterburg: D. Bulanin.
- Odintsov, G. F. 1978. K istorii drevnerusskikh nazvanii metatel'nogo kop'ia (lushcha i ego varianty; sulitsa, sov, kopiitse). *Etimologiiia 1976*, s. 101-111.
- Orlov, R. S., Pohorilyi, V. I. 1977. Pokhovannia kochivnyka poblyzu s. Podillia na Kyivshchyni. *Arkheologiiia*, 24, s. 87-89.
- Petersen, Ia. 2005. *Norvezhskie mechi epokhi vikingov*. Sankt-Peterburg: Alfaret.
- Pyvovarov, S. V. 2006. *Serednovichne naseleniia mezhyrichchia Verkhnoho Prutu ta Serednoho Dnistra (IX — persha polovyna XIII st.)*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Plavinski, M. 2007. Lancetapadobnyia nakaniečniki kop'ia na terytorii Bielarusi: chranalohija i tapahrafija znachodak. *Materialy po archieologii Bielarusi*, 14, s. 156-175.
- Plavinskii, N. A. 2010. Kurgannyi mogilnik Pogoshcha v kontekste okniazheniia severo-zapadnykh regionov Polotskogo kniazhestva. *Arkheologiiia i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli*, s. 196-202.
- Plavinski, M. 2013. *Uzbrajennie Bielaruskikh ziemliua X—XIII stahodziau*. Minsk: Halijafy.
- Plavinskii, N. A. 2014a. Vooruzhenie zapadnykh zemel Rusi X — pervoi poloviny XI v.: stanovlenie drevnerusskoi traditsii i formirovanie regionalnykh osobennostei (po materialam s territorii Bielarusi). In: Makarov, N. A., Leontev, A. E. (eds.). *Rus v IX—XII vekakh. Obshchestvo, gosudarstvo, kultura*. Moskva; Vologda: Drevnosti severa, s. 62-73.
- Plavinskii, N. A. 2014b. Uzkolezviinye topory s profilirovannym obukhom s territorii Bielarusi: voprosy proiskhozhdeniia i khronologii tipa. In: Burtsev, I. G. (ed.). *Voinskie traditsii v arkheologicheskom kontekste: ot pozdnego latena do pozdnego srednevekovia*. Tula: Kulikovo pole, s. 72-88.
- Pletneva, S. A. 1958. Pechenegi, torki i polovtsy v iuzhnorusskikh stepiakh. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 62: Trudy Volgo-Donskoi arkheologicheskoi ekspeditsii, I, s. 151-226.
- Pletneva, S. A. 1963. Kochevnicheskii mogilnik bliz Sarkela — Beloi Vezhi. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 109: Trudy Volgo-Donskoi arkheologicheskoi ekspeditsii, II, s. 216-259.
- Pletneva, S. A. 1967. *Ot kochevii k gorodam. Saltovomaiatskaia kultura*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 142. Moskva: Nauka.
- Povest... 1950. *Povest vremennykh let. Chast pervaiia: Tekst i perevod*. Moskva; Leningrad: Nauka.
- Polnoe... 1923. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 2: Ipat'veskaia letopis, I. Petrograd.
- Pokrovskaiia, L. V., Stepanov, A. M., Singkh, V. K. 2017. Natelnye kresty, krestovidnye i krestovkliuchennye priveski XI — nachala XII vv. (po materialam Troitskikh XIII i XIV raskopov). In: Musin, A. E. (ed.). *V kamne i v bronze: Sbornik statei v chest Anny Peskovoi*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 467-474.
- Put... 1996. *Put iz variag v greki i iz greki. Katalog vystavki*. Moskva: GIM.
- Radinsh, A. 2001. Pogrebalnyi obriad i inventar latgalskikh zakhoronenii 10—13 vekov. *Archaeologia Lituana*, 2, s. 65-118.
- Rudenko, K. 2000. Tiurkskii mir i Volgo-Kame v XI—XII vv. (arkheologicheskie aspekty problemy). *Tatar arkheologiiase*, 1—2 (6—7), s. 42-102.
- Rudenko, K. A. 2015. Khronologiiia bulgarskikh selishch kontsa X — XIII v. v Zapadnom Zakame (po materialam issledovaniia 1992—2011 gg.). In: Gaidukov, P. G. (ed.). *Goroda i vesi srednevekovoi Rusi: arkheologiiia, istoriia, kultura: k 60-letiiu Nikolaiia Andreevicha Makarova*. Moskva; Vologda: Drevnosti severa, s. 135-154.
- Rusanova, I. P. 1966. *Kurgany polian X—XII vv. Svod arkheologicheskikh istochnikov*, E1-24. Moskva: Nauka.
- Rybakov, B. A. 1949. Drevnosti Chernigova. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Drevnerusskikh gorodov*, I, s. 7-99.
- Savvaitov, P. 1896. *Opisanie starinnykh russkikh utvarei, odezhd, oruzhiia, ratnykh dospekhev i konskogo pribora v azbuchnom poriadke raspolozhennoe*. Sankt-Peterburg: IAN.
- Sagaidak, M. A. 1988. O konstruktivnykh pogrebalnykh kompleksov Kievshchiny i Chernigovshchiny IX—XI vv. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernigov i ego okrug v IX—XIII vv.* Kiev: Naukova dumka, s. 127-135.
- Salmina, E. V., Salmin, S. A. 2008. Olginskii I—III raskopy 2006 goda na Zaveliche srednevekovogo Pskova. *Arkheologiiia i istoriia Pskova i Pskovskoi zemli*, 23 (53), s. 29-51.
- Sedov, V. V. 1953. Etnicheskiy sostav naseleniia Severo-Zapadnykh zemel Velikogo Novgoroda (IX—XIV vv.). *Sovetskaia arkheologiiia*, XVIII, s. 190-229.
- Sedova, M. V. 1959. Iuvelirnye izdeliia Drevnego Novgoroda (X—XV vv.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 65, s. 223-261.
- Sedova, M. V. 1981. *Iuvelirnye izdeliia Drevnego Novgoroda (X—XV vv.)*. Moskva: Nauka.
- Sedova, M. V. 1997. Ukrasheniia iz medi i splavov. In: Kolchin, B. A., Makarova, T. I. (ed.). *Arkheologiiia. Drevniaia Rus. Byt i kultura*. Moskva: Nauka, s. 63-79.
- Serhieieva, M. S. 2015. *Maistry z obrobky dereva ta kistky davnorusskoho mista Voinia*. Kyiv; Kharkiv: Maidan.
- Syvolap, M., Borysov, A., Marchenko, O. 2017. Sokyry davnorusskoho chasu z fondiv cherkaskoho miskoho arkheolohichnoho muzeiu Serednoi Nadnyprianshchyny. *Naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka «Pereiaslav»*, 14 (16), s. 64-67.
- Sytyi, Yu. M., Hrebin, P. M. 2017. Doslidzhennia remisnychoho raionu na pivnichnii okolytsi peredhoroddia Chernihova. In: Motsia, O. P. (ed.). *Vozviahl — Zviahel — Novohrad-Volynskiy u chasovomu zryzi tysiacholiti*. Kharkiv: Maidan; Kyiv: Starodavnii svit, s. 136-145.
- Spitsyn, A. 1896. *Kurgany S.-Peterburgskoi gubernii vie raskopkakhie L. K. Ivanovskago*. Materialy po arkheologii Rossii, 20. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.
- Spitsyn, A. A. 1905a. Gnezdovskie kurgany vie raskopkakhie S. I. Sergeeva. *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii*, 15, s. 6-70.
- Spitsyn, A. A. 1905b. Vladimirske kurgany. *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii*, 15, s. 84-172.
- Tarabardina, O. A. 2014. Kresty «skandinavskogo» tipa iz raskopok v Novgorode. *Trudy GIM*, 198, s. 234-241.
- Terskyi, S. V. 2015a. Sporiadzhennia vershnyka ta konia na Volyni v X—XIV stolittiakh. *Kultura i mystetstvo Zakhidnoukrainskykh zemel 2009, 2010*, s. 71-114.
- Terskyi, S. V. 2015b. Formuvannia kinnoty u slovian v VI—XI st. na pravoberezhzhii Ukrainy. *Viyskovo-naukovyi visnyk*, 24, s. 29-39.

- Terskyi, S. 2017. Zbroia ta družynne sporiadzhennia z rozkopok horodyshcha «Zamchysko» (m. Sudova Vyshnia) u fondakh LIMu. *Naukovi zapysky*, XVII, s. 3-19.
- Fedorov-Davydov, G. A. 1966. *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlastiu Zolotoordynskikh khanov. Arkheologicheskie pamiatniki*. Moskva: MGU.
- Fekhnner, M. V. 1968. Krestovidnye podveski «skandinavskogo» tipa. In: Krupnov, E. I. (ed.). *Slaviane i Rus*. Moskva: Nauka, s. 210-214.
- Flerova, V. E. 1997. *Graffiti Khazarii*. Moskva: Editorial URSS.
- Chaika, R. M. 2009. *Davnoruske horodyshche Lystvyn i yoho okolytsi u X—XI st.* Lviv: Liha-pres.
- Cherenko, I. 2003. Davnoruski kolodiazii Chernihova. In: *Serednovichni starozhytnosti Pivdennoi Rusi-Ukrainy. Tezy dopovidei Druhoi Mizhnarodnoi studentskoi naukovoï arkheolohichnoi konferentsii. Chernihiv, 11—13 kvitnia 2003 roku*. Chernihiv: Chernihivskiy derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni T. H. Shevchenka, s. 107-111.
- Churakova, A. Iu. 2017. Podveski-kresty «skandinavskogo tipa» v kontekste pogrebnoi kultury Drevnei Rusi XI—XII vv. In: Platonova, N. I. (ed.). *Élite ou Égalité... Severnaia Rus i kulturnye transformatsii v Evrope VII—XII vv.* Sankt-Peterburg: Branko, s. 159-177.
- Shnore, E. D. 1961. *Asotskoe gorodishche*. Materialy i issledovaniia po arkheologii Latviiskoi SSR, II. Riga: AN Latviiskoi SSR.
- Iakovleva, E. A., Salmina, E. V., Koroleva, E. V. 2012. Pskov. In: Makarov, N. A. (ed.). *Rus v IX—XI vekakh: arkheologicheskaia panorama*. Moskva; Vologda: Drevnosti Severa, s. 139-159.
- Iakovleva, E. A. 2016. Kamernoe pogrebenie 1 (ul. Sovetskaiia, 60a; Starovoznesenskii I raskop, 2003/2004 gg., uch. B, V, kv. V11—13, G11—13, D11—13, pl. 9—17). In: Labutina, I. K. (ed.). *Drevnerusskii nekropol Pskova X—nachala XI veka*. II: Kamernye pogrebeniia drevnego Pskova (po materialam arkheologicheskikh raskopok 2003—2009 gg. u Starovoznesenskogo monastyrnia). Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 28-83.
- Androshchuk, F. 2011. Symbols of Faith or Symbols of Status? Christian Objects in Tenth-Century Rus'. *Ruthenica*, Supplementum 4: Early Christianity on the way from Varangians to the Greeks, p. 70-89.
- Arbman, H. 1940. *Birka*. I: Die Graber. Tafeln. Uppsala: Almqvist und Wiksells Boktryckeri-Aktiebolag.
- Arbman, H. *Birka*. I: Die Graber. Text. Uppsala: Almqvist und Wiksells Boktryckeri-Aktiebolag.
- Arwidsson, G., Holmquist, L. 1984. Holzbeimer: Daubengefäße und übrige Eimer aus Holz. In: Arwidsson, G. (ed.). *Birka*. II, 1: Systematische Analysen der Gräberfunde. Stockholm: Almqvist und Wiksells international, S. 237-241.
- Ashley, S. 2016. Global worlds, local worlds: connections and transformations in the Viking age. *Byzantium and the Viking world*. Uppsala: Uppsala university, p. 363-386.
- Banyte-Rowell, R., Buza, Z. 2005. Semigallians relations with their neighbours. In: *The Semigallians. Baltic Archaeological Exhibition. Catalogue*. Vilnius; Riga: Lietuvos nacionalinis muziejus, Latvijas Nacionalais vestures muzejs, p. 153-175.
- Baranov, V., Ivakin, V. 2019. Burials with weaponry in the Ostriv Baltic graveyard in the Middle Dnieper area (excavated in 2017—2018). *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, XXXVII: Medieval warriors in the Slavic and Baltic area, p. 99-127.
- Becker, A. 2006. Die metallbeschlagenen Germanischen Holzbeimer der Römischen Kaiserzeit. *Jahrbuch des RGZM*, 53, s. 345-520.
- Bliujienė, A. 1999. *Vikingų epochos kuršių papuošalų ornamentika*. Vilnius: Diemedžio.
- Brøndsted, J. 1936. Danish Inhumation Graves of the Viking Age. A Survey. *Acta Archaeologica*, 7, p. 81-228.
- Dzik, M. 2006. *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Sukowie, pow. Płońsk*. Światowit. Supplement Series, P: Prehistory and Middle Ages, XIII. Warszawa: Institute of archaeology Warsaw University.
- Edgren, T. 2009. The Viking age in Finland. In: Brink, S., Price, N. (eds.). *The Viking World*. London; New-York: Routledge, p. 470-484.
- Freedon, U., von. 2018. Kleine metallgefaste Daubengefäße — Gedanken zur Tisch- und Speisekultur in der Merowingerzeit. *Publikationen der Reiss-Engelhorn-Museen*, 85: Mannheim Geschichtsblätter Sonderveröffentlichung, 11: Von Hammaburg nach Herimundesheim. Festschrift für Ursula Koch, S. 89-100.
- Gaerte, W. 1935. Die Schnalle von Schulstein mit arabischer Schrift. *Altpreußen. Jahrgang*, 1, Heft 2, s. 65-68.
- Gall, E. 2015. The archaeological research state of the 9/10—11th centuries in Moldova (Romania). Some thoughts on funerary places and stray finds (axes). *Ziridava. Studia archaeologica*, 29, p. 313-332.
- Garipzanov, I. 2011. Early Christian Scandinavia and the problem of Eastern Influences. *Ruthenica*, Supplementum 4: Early Christianity on the way from Varangians to the Greeks, p. 17-32.
- Gräslund, A.-S. 1980. *Birka*. IV: The Burial Customs. A study of the graves on Björkö. Stockholm: Almqvist and Wiksell.
- Gräslund, A.-S. 1984. Beutel und Taschyn. In: Arwidsson, G. (ed.). *Birka*. II, 1: Systematische Analysen der Gräberfunde. Stockholm: Kongl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, S. 141-154.
- Griciuvienė, E., Buza, Z. 2007. Selonians in the 6th—13th centuries. In: *The Selonians. Baltic Archaeological Exhibition. Catalogue*. Vilnius; Riga: Lietuvos nacionalinis muziejus, Latvijas Nacionalais vestures muzejs, p. 27-85.
- Griciuvienė, E., Zeiere, I. 2007. Selonian finds. Import. Trade. In: *The Selonians. Baltic Archaeological Exhibition. Catalogue*. Vilnius; Riga: Lietuvos nacionalinis muziejus, Latvijas Nacionalais vestures muzejs, p. 244-259.
- Griciuvienė, E., Grizas, G. (eds.). 2009. *The Curonians. Tribe Culture According to the Burial Data. Baltic archaeological exhibition. Catalogue*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.
- Janowski, A. 2011. Early medieval chamber graves on the south coast of the Baltic Sea. *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas*, 60: Der Wandel um 1000. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 18. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Greifswald, 23. bis 27. März 2009, S. 257-267.
- Johansson, B. M. 2004. Mollusc Shells in Swedish Archaeology — Occurrence, Significance and Potentials. *Lund Archaeological Review*, B-9 (2002—2003), p. 89-132.
- Kazakevicius, V. 1996. *IX—XIII Baltu kalavijai*. Vilnius: Alma littera.
- Koperkiewicz, A. 2005. *Praktyki pogrzebowe z początku II tysiąclecia n. e. na północno-wschodniej rubieży Słowiańszczyzny Zachodniej. Część I Analityczno-syntetyczna*. Rozprawa doktorska. Toruń.
- Kościelecki, P. 2000. Topografia wyposażenia grobów męskich na staromazowieckich cmentarzyskach z grobami w obudowach kamiennych z XI—XIII wieku. *Studia i materiały archeologiczne*, 10, s. 55-88.
- Krzyszowski, A. 2014. Naczynia ceramiczne i wiaderka klepkowe z wczesnopiastowskiego cmentarzyska w Sowinkach k. Poznania. *Acta Archaeologica Lodziensis*, 60: Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej, s. 137-158.
- Kurasinski, T. 2015. Burials with Buckets in Early Medieval Poland: A Pagan or Christian Custom? *Analecta archaeologica ressoviensia*, 10, p. 138-198.
- Lee, C. 2007. *Feasting the dead. Food and Drink in Anglo-Saxon Burial Rituals*. Anglo-Saxon Studies, 9. Woodbridge: The Boydell.
- Liwoch, R., Müller-Wille, M. 2012. «Družina» graves dating to the time around ad 1000 in Pidgirci (Western Ukraine). *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 42, Heft 3, p. 421-438.
- Mägi, M. 2002. *At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Societe and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th—13th centuries AD*. Tallin: Gotland University College.
- Mühlen, B. 1975. *Die Kultur der Wikinger in Ostpreussen*. Bonner Hefte zur Vorgeschichte, 9. Bonn.
- Mugurēvičs, E. 1974. Krustiņņeida piekariņi latvijā laikā no 11. līdz 15. gs. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XI: Apcerējumi par latvijas materiālās un garīgās kultūras pieminekļu tipoloģiju un hronoloģiju, s. 220-239.
- Nadolski, A. 1954. *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*. Acta archaeologica universitatis Lodziensis, 3. Lodz: Zakład im. Ossolinskich we Wrocławiu.

Schulze-Dörrlamm, M. 2003. Herkunft und Funktion der dreizipfligen Geweihbehälter des frühen und hohen Mittelalters. *Jahrbuch des RGZM*, 2, S. 529-557.

Snore, E. 1987. Beteļu kapulauks augšzeme. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XV, s. 68-81.

Snore, E. 1996. Daugavas lībieši doles salā. *Arheoloģija un etnogrāfija*, XVIII, s. 111-130.

Szatmári, S. 1980. Das Gräberfeld von Oroszlány und seine Stelle in der Frühawarenzeitlichen Metallkunst. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXII, 1—4, S. 97-116.

Širouchov, R. 2012. *Prūsų ir Kuršių kontaktai XI—XIII a. pradžioje archeologijos duomenimis*. Daktaro disertacija. Klaipėdos universiteto leidykla. Klaipėda.

Thedéen, S. 2010. Immortal Maidens: The Visual Significance of the Colour White in Girls' Graves on Viking-Age Gotland. *Stockholm Studies in Archaeology*, 53: Making Sense of Things. Archaeologies of Sensory Perception, p. 103-120.

Tesch, S. 2007. Cum grano salis — Salt and Prestige. Late Viking age and Early Medieval T-Shaped and Cylindrical Salt Containers. In: Fransson, U., Svedin, M., Bergerbrant, S., Androshchuk, F. (ed.). *Cultural interaction between east and west. Archaeology, artefacts and human contacts in northern Europe during the pre- and early history*. Stockholm: Stockholms University, p. 227-235.

Tocik, A. 1971. Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der sudwestslowakei. *Slovenska archeologia*, XIX, 1, S. 135-276.

Tomková, K. 2013. Urbs Praga und Levý Hradec — von Sklaven zu Fürsten. Soziale Gruppen und Gesellschaftsstrukturen im westslawischen Raum. In: Biermann, F., Kersting, Th. Klammt, A. (eds.). *Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 20. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Brandenburg (Havel), 16. bis 18. April 2012*. Langenweissbach: Beier & Beran. Archäologische Fachliteratur, S. 43-55.

Thunmark-Nylén, L. 1995. *Die Wikingerzeit Gotlands I. Abbildungen der Grabfunde*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie Och Antikvitets Akademien.

Thunmark-Nylén, L. 1998. *Die Wikingerzeit Gotlands II. Stockholm*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie Och Antikvitets Akademien.

Tvauri, A. 2012. *The Migration period, Pre-Viking age and Viking age in Estonia*. Estonian archaeology, 4. Tartu: Tartu University.

Vaska, B. 2016. Artistic Influence or Close Trading Contacts? Latgalian Penannular Brooches and Gotland (the Ninth to Eleventh Century). *Archaeologia Baltica*, 23, p. 199-207.

Urtāns, V. 1968. Latvijas iedzīvotāju sakari ar slāviem i g. t. otrajā pusē. *Arheoloģija un etnogrāfija*, VIII, s. 65-85.

Wyss-Giacosa, P. 2008. Die Kaurischnecke «*Cypraea moneta*» als Kulturobjekt. In: Loetz, F., Steinbrecher, A. (eds.). *Sammelsurium der Tiere. Geschichte und Geschichten des Zoologischen Museums der Universität Zürich*. Zürich, S. 117-125.

Zeman, J. 1956. Dřevěná věderka doby římské otázka jejich dalšího vývoje. *Památky archeologické*, XLVII, s. 86-104.

Žulkus, V., Klimka, L. 1989. *Lietuvos pajurio zemes viduramziais*. Vilnius: Mokslas.

V. I. Baranov, V. G. Ivakin, R. A. Shyroukhov

BURIAL RITE OF THE OSTRIV GRAVEYARD (BY THE RESULTS OF RESCUE EXCAVATION 2017—2018). PART 2

In the continuation of the paper on a funeral rites of the Ostriv graveyard the features of burials without grave goods, burials in coffins fastened with nails, burials

with buckets and the accompanying items of male burials are considered. Burials without grave goods, as well as burials in dominiums fastened with nails and burials in which buckets were placed, can be interpreted with great care as an indicator of the worldview of a community that was at a certain stage of Christianization. Regardless of Christian ideas about the equality of everyone in the afterlife, there was no imperative prohibition on burial with objects. After Christianization, individual objects took on new functions and became a part of the so-called Arma Cristi (instrument of the Lord's Passion — tools for fight against Satan) and already in this capacity are used in the funeral rite.

Male burial assemblages in general have much less ethnic indicators than female ones. Rather, their grave goods point not to a specific ethnic group but to a specific macro region of the origin of tradition — Scando-Baltic and Northern Rus as well as to a social focus on military subculture. This is evidenced by the presence of weapons, certain types of fibulae, details of the belt set, which have a lot of parallels just in the North of Europe and sharply dissonant with the antiquities of Southern Rus. The presence of weapons was typical for male burial assemblages of the Ostriv graveyard. The main type of weapon the battle axes can be considered of so-called IV type according to A. Kirpichnikov, most of which were placed near the right knee with the handle up but other weapons were also discovered — axes of type III according to A. Kirpichnikov and type M according to Y. Peterson and lancet-shaped spear-heads. In the burials the elements of a belt set — buckles and portupty rings — were found. At the same time the absence of other details of the men's belt set, first of all, the applique plates for status belts which have been worn according to the Orient tradition and became widespread in the Eastern and Northern Europe during the Viking Age draws attention. It is notable that living on the border with the steppe led to the appearance in the burial practice of certain objects inherent in the material culture of nomads, first of all, primarily the single mouth-piece bit.

Keywords: Old Rus, Porossiya, funeral practice, grave goods, Christianization.

Одержано 1.06.2022

БАРАНОВ В'ячеслав Ігорович, науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

BARANOV Vyacheslav, Researcher, Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6388-4091, e-mail:

baranov.vyacheslav1983@gmail.com.

ІВАКІН Всеволод Глібович, кандидат історичних наук, завідувач відділу, ІА НАН України, Київ, Україна.

IVAKIN Vsevolod, Ph. D., Head of Department, Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-0074-1963, e-mail: wkniaz16@ukr.net.

ШИРОУХОВ Роман Олександрович, Ph. D., Центр балтійської та скандинавської археології, Шлезвіг, Німеччина.

SHIROUKHOV Roman, Ph. D., Post-doctoral researcher, Center for Baltic and Scandinavian Archaeology, Schleswig, Germany.

E-mail: roman.shyroukhov@zbsa.eu.